

Den vanskelige forsoningen

***- gjenoppbygging av tillit og forsoning
etter krig og konflikt***

Rapport 2001

Broen i Mostar, den tredje største byen i Bosnia og Hercegovina var et symbol på et liv i sameksistens. Broen var et symbol for hele Bosnia som en gang besto av etniske blandede lokalsamfunn der gjensidig aksept av ulikheter utgjorde fundamentet i det sosiale livet. Det å håndtere forskjeller var en del av folks hverdag utenfor hjemmets grenser. Bosnia og Hercegovina var det flerkulturelle samfunn som Europa bestreber seg på å bli i morgen.

Broen ble ødelagt med vilje. Hensikten var å bryte ned alle broer mellom de to etniske gruppene i Mostar – å skape så mye hat at man aldri igjen vil bygge broer mellom dem. Hensikten var å si at det ikke finnes noen vei tilbake.

Broen ble skutt i stykker den 9 november 1993. I dens sted oppstod en usynlig mur som deler Mostar i to deler. Muren finnes i hodene på innbyggerne. Den samme dagen fire år tidligere, 9 november 1989 falt Berlinmuren. Det ser ut som at man gjennom historien bestandig bygger broer og murer for så å ødelegge dem. Men man må aldri gi opp å bygge broer.

Mitt håp er at den dagen broen i Mostar er bygget opp igjen, vil muren som deler byen falle ned.

Enver Djuliman

Forord

Den norske Helsingforskomité har overvåket og rapportert om menneskerettighets situasjonen i det tidligere Jugoslavia siden 1989. I kjølvannet av de mange kriger og konflikter som har funnet sted i området det siste tiåret, er det svært viktig å arbeide med forsoning. Også andre steder i verden der det har vært krig og uroligheter er forsoning et aktuelt tema.

Det er mange spørsmål som melder seg i forhold til arbeid med forsoning. Hvordan tar samfunn som gjennomgår overgang fra nasjonalisme og diktatur til demokrati, oppgjør med en fortid preget av alvorlige menneskerettighetsovergrep? Hvilke internasjonale normative og rettslige grunnlag finnes for å ta oppgjør med overgrep som drap, "forsvinninger", tortur, folkemord eller forbrytelser mot menneskeheten? Hvordan kan et nasjonalt vern om menneskerettigheter bygges opp? Hvordan gi moralsk og økonomisk oppreisning for overgrep begått av representanter for staten eller folkegrupper? Hvilken rolle kan politikere, representanter for trossamfunn, akademikere og andre ha i oppbyggingen av kontakter og relasjoner, mekanismer og instrumenter for å styrke tilliten mellom de ulike aktørene i staten? Og hvilken rolle kan sannhetskommisjoner spille? Denne rapporten søker å belyse noen av disse problemstillingene.

Rapporten har sitt utgangspunkt i en konferanse om forsoning som Kirkens Nødhjelp og Den norske Helsingforskomité arrangerte i februar 2001 der formålet var å fokusere på forsoningsarbeid som et viktig element i oppbygging av samfunn etter krig og konflikt. Foranledningen til konferansen var boken "Den vanskelige forsoningen" som ble utgitt i februar 2001 av Helsingforskomiteen og Kirkens Nødhjelp med Institutt for Menneskerettigheter som en viktig samarbeidspartner. Boken, som omhandler forsoning og forsoningsprosesser, er skrevet på serbisk, bosnisk og kroatisk og er distribuert over hele det tidligere Jugoslavia. Målsettingen er å formidle kunnskap og forståelse om forsoning slik at mennesker og aktører kan finne sin rolle i dette arbeidet.

Rapporten er basert på innleggene til foredragsholdere på konferansen, men enkelte av bidragene er betydelig utvidet og bearbeidet. Selv om konferansens hovedfokus var det tidligere Jugoslavia, behandler de fleste

bidragene forsoning i et generelt perspektiv, uavhengig av geografisk område.

Den norske Helsingforskomité håper med dette å bidra til å utvikle en faglig basert kunnskap om forsoning, og starte en diskusjon om hvilke utfordringer som finnes langs veien.

Bjørn Engesland
generalsekretær

Innhold

Gjenoppbygging av tillit og forsoning i det tidligere Jugoslavia	7
Lillian Hjorth	
Forsoning på den internasjonale dagsorden	11
Kjell Mange Bondevik	
Den vanskelige forsoningen	16
Enver Djuliman	
Forsoning, rekonstruksjon og rehabilitering	41
Nora Sveaas	
Forsoning og sosial utvikling	55
Atle Sommerfeldt	
Hvordan kan ulike politiske mekanismer bidra til forsoning?	60
Elin Skaar	
Om boken "Den vanskelige forsoningen"	67
Enver Djuliman	

Gjenoppbygging av tillit og forsoning i det tidligere Jugoslavia

Av Lillian Hjorth, informasjonsleder i Den norske Helsingforskomité

Om Helsingforskomiteens arbeid i regionen

Helsingforskomiteen har arbeidet med menneskerettighetsspørsmål på Balkan i mer enn 10 år. Gjennom valgobservasjon og faglig og finansielt bidrag til uavhengige medier og organisasjoner har komiteen støttet det sivile samfunn. Vi har drevet menneskerettighetsovervåking og lagt frem informasjon om overgrep slik vi har kunnet dokumentere dem. Målgrupper har vært myndigheter her i Norge, i andre OSSE-land, i landene på Balkan og internasjonale organisasjoner og medier.

De siste årene har vi satset betydelige ressurser på holdningskapende arbeid blant barn og unge på Balkan. Vi driver et undervisningsprosjekt som omfatter alle republikkene i det tidligere Jugoslavia. I samarbeid med de nasjonale Helsingforskomiteene arrangerer vi såkalte "menneskerettighetsskoler" som er ni dagers kurs i menneskerettigheter og flerkulturell forståelse for ungdom fra ulike etniske og religiøse grupper. Gjennom komiteens nettverk på

Balkan, med nasjonale Helsingforskomiteer i alle republikker i det tidligere Jugoslavia, har vi en unik tilgang til informasjon om menneskerettighetssituasjonen, den politiske utviklingen og befolkningens behov og problemer.

En hovedutfordring for samfunnet i Bosnia-Hercegovina, Kroatia og Kosovo er arven fra de blodige konfliktene som har vært der. En avgjørende betingelse for å skape en positiv utvikling i disse landene er rettsoppgjør, avdekking av sannheten og forsoningsarbeid. I Serbia og Montenegro er det etter tiår med undertrykkelse, desinformasjon og en negativ utvikling på nær sagt alle samfunnsområder, et stort behov for å avdekke ansvarsforhold og arbeide for økt tillit mellom ulike grupper i samfunnet.

I arbeidet for forsoning er det viktig å ha et regionalt perspektiv, og se på hvordan de ulike regimene har bidratt til konflikter i naboland.

Hvordan disse samfunnene vil utvikle seg i fremtiden, vil avhenge av hvordan de forholder seg til forsoningsprosessen. Vanskelige spørsmål som må bearbeides er: Hvordan forsone seg med sine fiender, som kanskje var ens egne naboer?

Hvordan forsone seg med den nye virkeligheten?

Hvordan forsone seg med seg selv og (kanskje) sin egen skyld?

Ulike prosesser er startet i de ulike republikkene i det tidligere Jugoslavia for å forholde seg til dette vanskelige spørsmålet: "Hvordan skal man forholde seg til fortiden?" Mens styresmaktene i Kroatia ønsker å stille krigsforbrytere for retten, demonstrerer 100 000 kroater i gatene fordi de ikke vil ha slike rettsoppgjør. Myndighetene i Serbia arresterer krigsforbrytere, ikke nødvendigvis fordi de er opptatt av rettsoppgjør og tidligere brudd på menneskerettighetene, men fordi de vil luke bort tidligere makthavere. I Bosnia-Hercegovina arbeider menneskerettighetsaktivister med å etablere en sannhetskommisjon, samtidig som landet seks år etter Dayton-avtalen fortsatt stort sett er delt etter etniske skillelinjer.

Helsingforskomiteen mener derfor at det akkurat nå er et riktig tidspunkt å lansere en bok om betingelser for forsoning i det tidligere Jugoslavia. På den måten ønsker vi å bidra til prosesser som er i sin begynnelse.

Sammen med Kirkens Nødhjelp og Institutt for Menneskerettigheter har Helsingforskomiteen, de siste to årene, arbeidet frem boken om forsoning som er utgitt på serbisk, bosnisk og kroatisk. Den blir distribuert over hele det tidligere Jugoslavia. I tilknytning til lanseringen i Sarajevo 14 februar har det vært holdt seks konferanser om forsoning i Bosnia-Hercegovina Serbia, Kroatia og Montenegro.

Så langt har lanseringen av boken og konferansene fått stor oppmerksomhet og bred dekning i de lokale massemediene. Det er vår tro at vi bidrar til å styrke arbeidet med forsoning.

Fortsatt sameksistens

Helsingforskomiteen har gjennom hele 1990-tallet argumentert for at man ikke "må gi opp" eller "gi etter" i forhold til dem som mener at det å dele inn Balkan etter etniske skillelinjer er det eneste mulige fremtidsscenarioet. Her

hjemme har blant annet Aftenposten tatt til orde for at utviklingen i Bosnia-Hercegovina må få oss til å tenke nytt: "vi kan ikke "tvinge" ulike folkegrupper til å leve sammen og kanskje "kaster vi bort tid og penger" på noe som er en helt umulig oppgave".

Dette er en defensiv og farlig holdning. Segregering og avstand avler stereotype oppfatninger om "de andre" og gjør det lettere å behandle dem på måter som en selv ikke ville behandle venner og familie på.

I siste nummer av "Perspektiva", magasinet til Helsingforskomiteens Kosovoprojekt som retter seg mot kosovoalbanske flyktninger i Norge, blir Janko Radanovic, en serbisk gutt på 20 år intervjuet. På spørsmål om hva han trodde var grunnen til at det ble krig i Kosovo svarte han:

"Kosovo var et fullstendig splittet samfunn. Albanere og serbere var segregert i skoler, utesteder og overalt. Det eneste stedet hvor det var noen kontakt var på markedsplasser. Derfor kan jeg så lite albansk. Konflikten mellom serbere og albanere begynte før jeg ble født. Vi vokste opp med at de voksne fortalte oss om hvem som skulle være våre venner og hvem som ikke skulle være det. Det er de eldre generasjoners skyld at vi ikke hadde kontakt med hverandre. Nasjonalismen og hatet

ble større med tiden, noe som til slutt førte til krig."

Om livet i Norge sier han:

"Jeg har få serbiske venner, det er kun åtte serbiske asylsøkere fra Kosovo som er i Norge. Men i tillegg har jeg fått kosovoalbanske venner. Det er litt rart at jeg har flere kosovoalbanske venner her enn det jeg hadde i Kosovo. Der hilste jeg bare på naboer, ikke mer. ... Når vi deltar på workshops og seminarer her i Norge har vi ingen problemer med å samarbeide. Jeg tror felles prosjekter kan hjelpe. Forsoning kan starte på grasrotnivå, men forholdene bør legges til rette for mer kommunikasjon mellom serbere og albanere."

Jankos kommentar viser hvor viktig det er å ikke gi etter for de som mener at det er nytteløst å arbeide for at ulike folkegrupper lever sammen. For å bevare freden i et lengre perspektiv er det viktig å arbeide med å få bygget ned murer som skiller de etniske gruppingene. Det er kanskje vanskelig, men helt nødvendig – hvis man ønsker en bærekraftig fredelig utvikling.

Sannhet

Et viktig element, som henger nøye sammen med arbeidet med å bygge ned de etniske skillelinjene, er å arbeide med å få frem sannheten om det som har skjedd. Derfor har komiteen også arbeidet med å

dokumentere menneskerettighets-
overgrep og støttet arbeidet med å
gjennomføre rettsoppgjør.

For å lykkes med å bygge levedyktige samfunn i det tidligere Jugoslavia, er mennesker og samfunn nødt til å konfronteres med de hendelser og menneskerettighetsovergrep som har skjedd under krigene. Man kan ikke bygge opp fungerende demokratier på "falske premisser". Hevnkraft og kollektive fiendebilder kan bare bygges ned gjennom rettsoppgjør og avdekking av sannheten. Dersom det ikke gjennomføres rettsoppgjør skapes uklare grenser om hva som er tillatt og ikke tillatt. Det må skapes moralske standarder for sameksistens. Det å gjennomføre rettsoppgjør mot de ansvarlige for grove overgrep og å kunne enes om hva som har skjedd er viktig for at menneskene på Balkan kan få et felles fundament å bygge fremtiden på.

Forsoning - et vanskelig farvann

Et EU-prosjekt har beregnet at ca. 20 000 bosniske kvinner ble vold-

tatt under krigen. Vi har nettopp fått den første dom i historien som gjør det klart at systematisk bruk av voldtekt er en forbrytelse mot menneskeheten. Samtidig som dommen representerer et rettslig fremskritt, viser den omfattende bruken av voldtekt — fra alle parter i konflikten — hvilket vanskelig "farvann" forsoning og gjenoppbygging av tillit skal arbeides frem i.

Over 200 000 mennesker ble drept under krigen i Bosnia-Hercegovina 1992-95. De aller fleste sivile. Sårene er store og vil være der i mange år fremover.

På en måte kan man si at jo mer alvorlig overgrepene er, jo vanskeligere blir det å arbeide med forsoning. Men nettopp av den samme grunn er det desto viktigere.

Helsingforskomiteen oppfordrer organisasjoner, myndigheter og andre aktører om å integrere forsoningsperspektivet i prosjekter og hverdagsarbeid på Balkan.

Forsoning på den internasjonale dagsorden

Av Kjell Magne Bondevik, Stortingsrepresentant

På det krigsherjede Balkan kan vi glede oss over at krigen er slutt. Men freden er ennå ikke vunnet. Og vi ser klarere enn de fleste steder at forsoning med fiender og en bærekraftig fred er noe annet og enda mer krevende.

Dette gjelder ikke bare i det tidligere Jugoslavia. Forsoning er en utfordring som står høyt mange steder på den internasjonale dagsorden. Det har ikke minst sammenheng med utviklingen av konfliktbildet internasjonalt.

Det nye konfliktbildet

I det tjuende århundre så vi koloniens frigjøring, nazismens fall og til slutt kommunismens sammenbrudd. Nå står vi kanskje overfor et nytt konfliktbilde. Mens krig og konflikt tidligere ofte var knyttet til imperiebygging og kamp for å utvide territoriell kontroll, bærer mange av konfliktene på terskelen til det nye århundret til dels et annet preg.

Det nye konfliktbildet har disse kjennetegn: Antallet konflikter er kanskje like mange, men de er til dels annerledes. Ofte er det ikke krig mellom land, men intern konflikt mellom flere grupper innen et land eller en region. Konfliktene har gjerne komplekse årsaker. Konfliktene får næring av nasjonale, etniske og religiøse motsetninger, brudd på menneskerettigheter, territoriale krav, kamp om verdifulle ressurser eller andre sosiale og økonomiske interesse-motsetninger. De regionale konfliktene bærer ofte i seg et potensial for spredning og destabilisering av situasjonen i omkringliggende land. Skillelinjene mellom venn og fiende er ikke så enkle å dra, de går ikke mellom soldater fra helt forskjellige land, men kan på grunn av etnisitet og andre forhold skjære rett gjennom landsbyer og familier.

Sårene etter borgerkrig og "brodermord" er enda vanskeligere å lege enn sårene etter klassisk krig

mellom land. Partene kan ikke bare trekke militærstyrkene tilbake fra andre lands territorium og leve videre i hver sine land. Nå skal en først slutte å skyte på hverandre – og så forsøke å leve fredelig som naboer i samme land. Fred og forsoning er ytterst vanskelig i slike situasjoner. Vanskelig? Ja, men etter mitt syn: Viktigere enn noen gang!

Noen "hot-spots"

Et raskt blikk på enkelte "hot-spots" på dagens verdenskart sier noe om det nye konfliktbildet:

Midtøsten: Konflikten mellom Israel og palestinerne. Begge partene mener å ha – om enn på noe ulikt vis - historisk hevd på samme områder. Som speakeren i Knesset sa i en samtale med meg: "The problem is that both parties are right." I en slik situasjon er fred og forsoning krevende. Det er ikke merkelig at fredsprosessen – hvor Norge har bidratt sterkt – har opplevd kraftige tilbakeslag.

Konfliktene i det tidligere Jugoslavia har også en lang og kompleks historisk bakgrunn. Freden er skjør, og avhengig av internasjonale militærstyrker. Norge får et stort ansvar i og med ledelsen av KFOR.

Konfliktene i Mellom- og Sør-Amerika har sammenheng med tidligere kolonisering, urbefolkningers situasjon og veldig skjev eiendoms- og inntektsfordeling. Norge – og ikke minst Petter Skauen fra Kirkens Nødhjelp – har vist evne til pionerinnsats i freds- og forsoningsarbeidet i Guatemala.

Sudan: Striden mellom det arabiske og muslimske nord og det mer afrikanske og kristne Sør-Sudan er et viktig aspekt ved en langvarig borgerkrig, som også får næring utenfra. I en rekke afrikanske land, som Kongo, Angola, Sierra Leone bidrar kamp om verdifulle naturressurser til å holde ødeleggende, interne konflikter i gang. Inntekter fra olje, diamanter og andre ressurser smører våpensmiene.

Det er nesten slik at den siste konflikten mellom Etiopia og Eritrea stod fram som unntaket som bekrefter dagens regel, ved at denne krigen var en klassisk konflikt om territorium og grensedragning.

Forsoningsarbeidets betydning

Norge har bidratt positivt til flere prosesser for fred og forsoning. Det gjelder ikke bare Midtøstenkonflikten, hvor Norge under skiftende regjeringer har engasjert seg sterkt

gjennom Osloprosessen. Men vi har også blitt bedt om å bistå i andre konflikter. La meg nevne et par andre eksempler fra Sentrumsregjeringens tid: Statsråd Hilde Frafjord Johnson ble bedt om å ta lederansvaret for det internasjonale IGAD Partners Forum, som jobbet med Sudan-konflikten. Statssekretær Wegger Strømmen ble av partene i Sri Lanka-konflikten bedt om å gå inn som meglar, en jobb han i begynnelsen drev i all hemmelighet. Erik Solheim arbeider nå i forlengelsen av dette.

Det leder meg til to konklusjoner: Når det gjelder klassiske territorialkonflikter, har Norge som en liten nasjon hatt lite å bidra med i form av militære styrker, selv om vi gjennom NATO-alliansen har tatt vår solidariske del. Når det gjelder det nye konfliktbildet, med komplekse regionale og interne konflikter, kan Norge ha bedre forutsetninger for å bidra til fred og forsoning.

Forsoningsarbeid blir i det nye århundre viktigere enn noen gang. For oss som vil bidra til fred rundt i verden, må forsoningsarbeid må bli en viktig del av utenrikspolitikken! Det må få ressurser, det må få status, det må få prioritet!

Internasjonalt arbeid for forsoning hadde høy politisk prioritet i Sentrumsregjeringens utenrikspolitikk. Det ble også prioritert personellmessig, med at flere av den politiske ledelse i Utenriksdepartementet engasjerte seg direkte i dette feltet.

Veier til forsoning: Forsoning må bygge på sannhet, tillit og håp

Forsoningsprosesser på politisk nivå er viktige. Nøkkelpersoner på begge sider må lære hverandre å kjenne personlig, de må få økt kunnskap om den andre partens situasjon og problemer, de må lære å forstå hverandre og utvikle gjensidig tillit. Tillitskapende tiltak i mange former er grunnleggende viktige. Hemmelig diplomati eller offisielle konferanser med statsledere er viktig, men ikke nok. Her trengs *politikk pluss!*

Det første pluss er ofte bistand. Nødhjelp og langsiktig bistand kan smøre forsoningsprosessen med håp og gi ny optimisme blant vanlige folk. Det kan bidra til at forhandlingsviljen på politisk plan får den nødvendige folkelige oppslutning.

Det andre pluss er ikke minst et engasjement fra det sivile samfunn. Fredssamtaler mellom statsledere

må følges av – ja, kjøres parallelt med – forsoningsprosesser på gras-rotta i de berørte befolkninger. Her kan forskjellige frivillige organisasjoner spille en betydningsfull rolle. Prosessene kan involvere folk fra forskjellige samfunnssektorer. Religiøse institusjoner må spille med. Som statsminister la jeg inn møter både med kristne, jøder og muslimske ledere på min reise til Midtøsten. Jeg oppfordret dem til å bidra til mellomfolkelig forståelse og gjensidig tillit. Tilsvarende gjorde jeg på en reise i Bosnia. Og vi igangsatte og støttet flere prosesser for å sikre religionsfriheten.

Det tredje pluss er søken etter sannhet og oppgjør. Forsoning må basere seg på at sannheten kommer fram. Sannheten om overgrep er en forutsetning for senere oppgjør med uretten, for tilgivelse og for forsoning. Dette arbeidet kan lede til straffeoppgjør og soning. Det kan munne ut i offentlig innrømmelse av urett og offentlig bønn om tilgivelse - og forsøk på forsoning på det grunnlaget.

Nürnberg-domstolen hadde en slik funksjon etter den andre verdenskrig. Krigsforbrytere måtte sone. Jugoslavia-domstolen har en slik funksjon etter krigene på Balkan, men det er ikke lett å få regjeringene i området til å utlevere de som er

tiltalt for krigsforbrytelser. I Sør-Afrika har de i stedet valgt å etablere en Sannhetskommisjon. Den skal klarlegge fakta, stille folk til ansvar. Ved at de erkjenner sin skyld og ber om tilgivelse, kan det legges et bedre grunnlag for forsoning.

Det tar tid å lege sår etter konflikter, kriger og andre overgrep. Vi trenger mer kunnskap om hvordan ulike modeller faktisk virker – i ulike situasjoner. Og vi trenger å videreutvikle virkemidlene som skal fremme forsoningsprosessen etter konflikter.

Forsoning som konfliktforebygging

Det beste er likevel å forebygge, slik at kilder til konflikter ikke får utvikle seg til krig. Det er min overbevisning at konfliktløsning – og konfliktforebygging – på lengre sikt bare kan oppnås gjennom oppbygging av rettsstater og demokratier som bygger på en grunnleggende respekt for menneskeverdet og menneskerettighetene. Som dikteren Nordahl Grieg sa det: "Skaper du menneskeverd, skaper du fred!"

Arbeid for å fremme menneskerettighetene er viktig, både arbeidet for forpliktende folkerettslige konvensjoner og det langsiktige holdningsskapende arbeid.

Oppskrift på meglingsuksess og forsoning?

Det finnes ingen enkel oppskrift på forsoning. Den må tilpasses hver konflikts særpreg. Langt på vei er min erfaring likevel at det er noen forutsetninger som må oppfylles om vi skal lykkes i å megle og fremme fred og forsoning.

Det kreves noe av partene i konflikten: Det må være en *vilje* hos partene til å finne en fredelig løsning.

Det kreves noe av den som skal være megler mellom partene: Den som skal være megler, må ha *uavhengighet* av partene. Den som skal være megler, må være *ønsket* av partene og ha deres *tillit*. Den som skal være megler, må ha god *kjennskap* til konflikten og aktørene.

Norge har bidratt til forsoningsprosesser i flere land. Vi har mye å lære. Og vi har mer å gi – både på politisk plan og fra det sivile samfunns side.

I den verdibaserte utenrikspolitikk jeg ønsker at Norge skal være kjent for, må innsats for forsoning ha en sentral plass. Fred og forsoning må bli en norsk spesialitet; et område hvor vi har høy kompetanse, store ressurser og vilje til å ta dem i bruk.

Konferansen "Den vanskelige forsoningen", og boken med samme tittel, er et godt bidrag i denne læringsprosessen. Jeg ønsker Kirkens Nødhjelp, Den norske Helsetingforskomiteen og andre frivillige norske aktører lykke til videre – i forsoningens tjeneste.

Den vanskelige forsoningen

Av Enver Djuliman, undervisningsleder i Den norske Helsingforskomité og redaktør av boken "Den vanskelige forsoningen"

Innledning

Når vi snakker om forsoning, skiller vi som regel mellom forsoning på et samfunnsmessig, sosialt og individuelt nivå. Vi snakker om forsoning med det nye samfunnssystemet, forsoning mellom forskjellige (etniske) grupper i et samfunn, forsoning mellom flere samfunn, forsoning av tidligere fiender og så videre. Det er viktig å huske at forsoning både kan være en del av et system og en individuell handling.

På det samfunnsmessige plan innebærer forsoning et forsøk på å bygge broer mellom fortiden, nåtiden og fremtiden – for eksempel i samfunn som er i en overgangsfase fra autoritært styre eller krigstilstand til demokrati. Dette vil åpne for muligheten til å bygge fremtiden på en slik måte at ulikheter mellom grupper og individer blir en ressurs som bidrar til den demokratiske og pluralistiske utviklingen som er grunnlaget for fredelig sameksistens.

På det sosiale nivået innebærer forsoning at tidligere fiender finner frem til felles verdier som et grunnlag for fellesskap og et nytt liv sammen.

På det individuelle plan innebærer forsoning et forsøk på å bygge en bro over en personlig tragedie, fra fortiden til fremtiden. Den er en reise i rommet fra en følelse av å være sveket til gjenopprettet tillit. Dette er en prosess der konflikten blir betraktet i et fremtidsperspektiv. En slik forsoning har mye til felles med aksept. Det finnes forskjellige typer forsoning på det individuelle plan. Forsoning med fortiden, med den nye virkeligheten, med fienden, med et vanskelig liv, med sine minner, med seg selv, med egen skyldfølelse. Forsoningen er et stykke arbeid der "selvransakelse" og "skapelse" står i fokus. En prosess der tanken har en aktiv rolle. En prosess der mennesket kan kvitte seg med følelser det ikke liker.

Forsoning inneholder mye mer enn tilgivelse. Den kan ha tilgivelsens form, men den behøver ikke å ha det. Forsoningen er altomfattende og bidrar til "helbredelsen" av så vel den enkelte som samfunnet som helhet.

Forsoningsprosessen oppstår i et vanskelig indre oppgjør med egne følelser og en rasjonalisering av virkelighetsoppfatningen, som må føre til at man forsoner seg med den urett man har lidd, dersom det overhodet skal være mulig å leve med dette uten å glemme. Å legge fortiden bak seg, betyr at vi kan vende tilbake til den, dersom vi får bruk for den. Dessverre har vi i det tidligere Jugoslavia sett en rekke eksempler på hvordan nasjonalistene har tatt frem fortiden og manipulert den slik at de kunne bruke den til å forberede og føre krig. Politiske ledere snakker ofte om at "vi kan tilgi, men ikke glemme".

Samfunn som er i konflikt må finne svar på følgende spørsmål: Hvilken hensikt tjener det å unnlate å glemme, dersom minnene ikke er annet enn et grunnlag for hat gjennom mange generasjoner og hundreder av år – et hat som tynger samfunnet og som tas i bruk når regimet finner det formålstjenlig å gjenopplive konflikter? Erindringer om det som hendte under Den annen verdenskrig har ikke forhindret nye blodsutgytelser på Balkan. Tvert imot! Det vi var vitner til, var at mange "levde i fortiden". Det å leve i fortiden betyr det samme som å snu ryggen til fremtiden. Det å vende seg mot fremtiden og lete etter felles interesser og det som

fører oss nærmere hverandre, er det eneste valget som gir oss muligheter. Det er i fremtiden vi kommer til å leve resten av våre liv.

Forsoning krever styrke både fra den enkelte og fra samfunnet. Denne styrken finnes blant annet i vår evne til å forsøke å forstå fienden ut i fra deres egne forutsetninger. Dette er en prosess som kan ta flere tiår, kanskje en hel menneskealder eller flere generasjoner, og man kan spørre seg om denne forsoningen da er en ekte forsoning, for den vil ikke skje mellom de mennesker som var involvert i konflikten.

Tilgivelse og forsoning kan aldri uttrykkes på andres vegne. De er valg som offeret stilles overfor. Det finnes likevel forsoningsbærere som er med på å forme den offentlige opinion: akademikere, journalister, politikere, pedagoger, helsearbeidere, aktivister i ikke-statlige organisasjoner, representanter for ulike trossamfunn og andre. Bærere av forsoning kan også være politiske institusjoner på lokalt og nasjonalt plan, samt andre sivile samfunnsinstitusjoner. De mange organisasjonene som arbeider med tilbakevendte flyktninger er også forsoningsbærere. Det er nødvendig at disse bærere av forsoning har kunnskaper om behovet for forsoning, om

eventuelle arenaer for forsoning og om prosessene som leder til forsoning (både for individene og for samfunnet) og om politiske, økonomiske, religiøse og andre dimensjoner ved forsoning.

Skilt langs veien

-Kontroll av sannhet

Hvis du kaster sannheten ut gjennom døra, kommer den tilbake gjennom vinduet som en myte

Alle samfunn har sitt eget sannhetsregime – sin gjeldende sannhetspolitikk. Det er de "sannheter" som man godtar og tar for gitt. "Sannheten" er noe som de politiske aktørene og andre subjekter i et samfunn kan kjempe om. Det er noe først den ene og så den andre kontrollerer. "Sannheten" stemmer ofte ikke med tingenes faktiske tilstand, nettopp fordi den er gjenstand for kontroll og dermed har tidsbegrenset varighet. "Sannheten" lever akkurat like lenge som den parten som for øyeblikket har kontrollen over den. Ved et maktskifte vil man som oftest se et sannhetsregime bli erstattet av et annet.

Samfunn der nasjonalisme og diktatur er blandet, har som oftest sitt eget sannhetsregime som skaper en virkelighetsoppfatning og styrer den. Kontrollen over sannheten medfører at man har kontrollen

over fordommer, hat, glemsel, tilgivelse og forsoning.

I dag har hvert land som oppstod etter oppløsningen av det tidligere Jugoslavia sin "sannhet", bortsett fra Bosnia og Hercegovina som har tre. Slike "historiske sannheter" er "unnskyldende" i stedet for å være "forklarende". En slik historieoppfatning har, ifølge Latinka Perovic, en form av rettferdiggjøring: Det å fastslå et helt folks skyld for så å dømme dem, gjør det umulig å forstå historien.

Under den nasjonale vekkelsesperioden på 1900-tallet ble historieforståelsen ofte bygget på halv-sannheter og myter. Dubravka Ugrečić, forfatterinne fra Zagreb i Kroatia, har i sin bok "Løgnkultur" beskrevet fenomenet som hun kaller for "minnenes terror" og "glemselens terror":

"Landet de i årevis har bodd i er plutselig ikke lenger deres. Borgerne vil måtte glemme sitt tidligere liv for å gi plass til det nye livet. De må tilpasse seg, bli konforme, undertegne noe, skrive fra seg noe, for å overleve – for at deres barn skal overleve. For at man på et høyere plan skal gjøre plass for den NYE (denne gang virkelig nye!), LYSENDE (denne gang virkelig lysende!) FREMTIDEN (denne gang virkelig fremtid!)! Minnenes terror har sin parallelle prosess i glemselens terror. Begge prosessene er virksomme når den nye staten og den nye sannheten

bygges. Minnenes terror er en strategi der man endrer og retusjerer mytene og forfalsker historien. På denne måten erstatter de nyeste skolebøkene dyrkingen av Tito med dyrkingen av den kroatisk presidenten Franjo Tudjman, skaperen av det kroatisk forsvaret, – den største kroatisk helten noensinne.

Erindringens terror er på samme tid en krigsstrategi som brukes til å danne grenser og bygge opp under forskjeller. Vi er annerledes enn DEM (serberne). VÅR historie, tro, skikker, kultur og språk er annerledes enn DERES. I krigssammenheng blir påstandene som finnes i den "felleskroatisk" oppfatningen slik: Vi skiller oss fra DEM (serberne) fordi vi er bedre, noe vår historie beviser. Vi har alltid bygget opp, DE har alltid revet ned. Vi tilhører den europeiske katolske kulturen. DE er kun ortodokse, analfabeter og barbarer. Etter at en sannhet er endret og blitt løgn og løgner er blitt til sannhet, vil de fleste borgere i de fleste sammenhenger helle til – flertallet".

Som et forspill til det tidligere Jugoslavia oppløsning skjedde det en utvikling av "løgnens kultur" som omfattet hele det multinasjonale landet. Det er derfor slett ikke overraskende at de forskjellige folkegruppene oppfatter hendelser ulikt. For bosniere ble Srebrenica okkupert og et folkemord fant sted der. Serberene på sin side hevder at Srebrenica ble befridd. Vukovar og Knin i Kroatia er eksempler på det samme. Det

har vist seg at konfliktene i det tidligere Jugoslavia i årevis har fått næring fra virkelig eller oppdiktet historie, myter og urett erfart gjennom århundrer. Ingen av de som i dag lever og er involvert i konflikten var født da disse hendelsene fant sted.

– **Behovet for sannhet**

Menneskenes kamp mot makten er hukommelsens kamp mot glemselen.

Milan Kundera

Fortiden kan ikke skilles fra forsoningen. Fortiden er et aspekt ved forsoningen. Den felles historie som de sørslaviske folkene har og den tiden de har tilbrakt sammen er udelelig. Det å bygge opp tillit og forsoning, er derfor det samme som å utvikle en "sannhetskultur". Dette vil være et av de viktigste skiltene langs veien man må gå mot forsoning. Mennesker som er i en forsoningsprosess trenger sannheten – en sannhet som de stridende parter, både offeret og angriperen, må ta til seg. Denne sannheten skal være en demning mot framveksten av nye myter.

Etter store konflikter, der nasjoner, etniske eller religiøse grupper har kjempet mot hverandre, er det ikke lett for de nye regimene som ønsker å demokratisere samfunnet å "vekke" nasjonen med en ny

"sannhet": "sannheten" om ugjeringene i fortiden. Men uten å se sannheten i øynene, vil et samfunn vanskelig kunne komme ut av en atmosfære der det å bryte menneskerettighetene er naturlig.

Hva innebærer det egentlig for en nasjon å forsone seg med sin fortid? Betyr det å godta ansvar? Betyr det at nasjoner på samme vis som enkeltpersoner har en egen samvittighet? Så langt har det vist seg at folkegruppene i det tidligere Jugoslavia heller er rede til å erstatte sannhet med myter enn å erstatte myter med sannhet. De er ikke rede til en "oppvåkning". Og dersom tegn til "oppvåkning" kommer til uttrykk, blir de relativisert (begivenhetene må ses i sammenheng med de vanskelige tidene, hva er tilbakeblikk godt for, vi må se fremover, osv.).

Bare gjennom å kjenne fakta og sannheten, kan man komme til bevissthet om egen skyld. Å være rede til å innse de forbrytelser ens eget folk har gjort, er det første skrittet mot bevisstgjøring. Derfor bør de forskjellige folkegrupper fra det tidligere Jugoslavia gå inn i seg selv og forsøke å finne noen svar. Folkegruppene kan klare dette, dersom de får myndighetenes hjelp. Men det er vanskelig hvis de nye myndigheter ikke ønsker en slik

granskning. Derfor er spørsmålet om hvorvidt sannheten kan avdekkes også et spørsmål om hva slags fremtid de nye myndighetene ønsker å bygge.

I et menneskes liv er det mange hendelser som kan forårsake traumer. På gruppenivå er krig det som kan forårsake de dypeste traumene. Disse traumene må man forsøke å helbrede så raskt som mulig, og det innebærer at man godtar det som har hendt og forsoner seg med egen skyld. Etter annen verdenskrig godtok Tyskland fortiden og tok på seg ansvaret. Det valget de gjorde var ikke, og kunne heller ikke være, påtvunget. Alternativet var å undertrykke fortiden. Å undertrykke fortiden kan imidlertid føre til "sykdom" hos en nasjon, på samme vis som undertrykte erindringer kan gjøre det hos et menneske.

-Fremtiden og behovet for forsoning

«Det ser ut som at man gjennom historien bestandig bygger broer og murer for så å ødelegge dem. Men man må aldri gi opp å bygge broer.»

Forsoning og sannhet er ikke mål i seg selv. Forsoning er et svar på et behov som både samfunnet og det enkelte individ har, fordi et

samfunn som skal overleve som et demokrati må gjenoppbygge tillit. Tillit er betingelsen for å få til fremskritt og utforming av en felles fremtid. Hva om grupper i samfunnet ikke tror på, eller vil ha en felles fremtid? I så fall har ikke de segmentene av samfunnet behov for forsoning. Dette gjelder særlig dersom disse samtidig er de som bør ta på seg ansvaret. I Bosnia har det foregått en segregering av de etniske gruppene gjennom etablering av nasjonalt baserte entiteter. De som har krenket menneskerettighetene er tjent med denne situasjonen som minimerer behovet for forsoning.

Tidligere erfaringer gir inntrykk av at det er ofrene som først og fremst er tilbøyelige til forsoning. Faktum er at ofrene i Sør-Afrika og i Bosnia er de som har satt forsoning med sine fiender som sitt mål. Grunnen til dette er sannsynligvis oppfatningen av at man har gjensidig behov for hverandre, dersom man ønsker å leve fredelig i et felles samfunn. De jugoslaviske krigene har vært kjennetegnet av organisert fordriving og etnisk rensning. Dermed er det ofrene som oftest har behov for forsoning, for derigjennom å få muligheten til å flytte tilbake til sine hjem (noe som er et skritt mot forsoning, hvis ikke en form for forsoning – forsoning

med den nye virkeligheten og samvær med de som fordrev dem). De som tar dette første skrittet møter imidlertid ofte motstand og blir forhindret fra å vende tilbake. En av de fordrevne utrykte det på denne måten: De fordrev oss fra våre hjem og nå står de på i dørene våre og sier at de ikke kan forsones seg med oss og ikke ønsker å leve sammen med oss. Er det ofrene som skal be om unnskyldning?

Med dette åpner vi også spørsmålet om bevisstheten i samfunnet om grusomhetene som er begått. Ofte virker det som om en slik bevissthet ikke finnes. Man snakker sjelden om de som forsvant. Om de som dro sier man at "de dro av gårde og forlot oss da det var som verst" eller simpelthen at de dro "til et bedre liv". Likevel finnes det en bevissthet om ugjerningene som ble begått og da må en stille følgende spørsmål: Finnes de samfunnsmessige, sosiale og rettslige vilkår som vil gjøre det mulig å uttrykke denne bevisstheten? Og, hva vil samfunnet som helhet eller det enkelte individ gjøre med det?

-Skyld

Spørsmålet om skyld er uunngåelig i en forsoningsprosess. Hvem er ansvarlig for ugjerninger begått mot den enkelte og for masseovergrep i

regi av et system? Er det politiske ledere, media, de intellektuelle, den enkelte eller hele samfunnet? De som har mest makt er naturligvis de som også har mest ansvar. Finnes det en "felles skyld" fordelt på alle i et diktatur som har ført krig? Man er medansvarlig for det diktaturet gjør ettersom ingen diktaturer kan opprettholdes uten en stilltiende aksept fra befolkningen. Det er også et faktum at regimene som har begått de verste ugjerningene flere ganger har blitt gjenvalgt av folket. Ender det personlige ansvaret her? Eller har folket også et ansvar for den atmosfæren som rådet i samfunnet og som var et vilkår for å etablere forbryterske regimer.

Mirjana Miocinovic, tidligere professor ved universitetet i Beograd, har sagt: ²

"Serberne er kollektivt ansvarlige og kollektivt skyldige. Ikke bare fordi de har tolerert et regime som har forårsaket så mye ondskap. De er også skyldige i frivillig å ha valgt å gi makt til grupper som har ondskap som sitt grunnlag. Denne makten har siden produsert det regime som vi har i dag og som i sitt program har ondskap som prinsipp. Det viktige er at man valgte å gi makten frivillig, uten noen form for trykk og terror. Når dere godtar et prinsipp som gir dere større rettigheter enn en annen part, og når dere mener at dere kan godta en makt som selektivt

gir dere goder eller gir goder som bare dere kan benytte, eller godtar at dere må skade andre og frata andre noe, da er dere moralsk ansvarlige for å ha skapt et slikt regime."

Mirjana Miocinovic slutning kan, med enkelte variasjoner, benyttes i forhold til andre regimer som har hatt makten eller fortsatt har makten i de nye stater som oppstod i ruinene etter det tidligere Jugoslavia.

Offeret har behov for å sette navn på sin bøddel. Det er vanskelig å være uenig med de som hevder at enkeltpersoner er skyldige. Men hva med tilfeller der men ikke vet hvem gjerningsmannen er? Beleiringen av Sarajevo eller massakrene i Srebrenica er slike eksempler. Dersom man ikke har et konkret navn eller ansikt til gjerningsmannen, vil man generalisere og overføre skylden til et helt folk. Samtidig kan ikke et eller flere navn bære alle forbrytelsene i Sarajevo, Srebrenica, Knin og Kosovo. De krever hundrevis av gjerningsmenn. Det er ikke mulig å forenkle sannheten ved å hevde at de skyldige er lederne, samt noen få, og at titusenvis av de som begikk ugjerningene var tvungne til dette.

² Fra tale under den internasjonale konferansen "Sannhet, ansvar og forsoning" i Ulcinj i mars 2000.

Og hva med de som gjorde ingenting? Den finske diplomaten Mati Vuoti er av den oppfatning at de største ugjerningene krever millioner av gjerningsmenn og at også de som ikke gjorde noe, men forholdt seg passive til ugjerningene, bærer skyld. Kan alle som tilhører et folk bære et kollektivt ansvar og i så fall hvordan? Ofrene på Balkan tror ofte nettopp det. "Alle har hatt en rolle i dette. Til og med de som hjalp folk til å flykte har hatt det som oppgave," kan man ofte høre.

Hvordan kan vi trekke et skille mellom felles ansvar og felles avstraffelse? Noen tror at et felles ansvar påhviler et helt folk som har tillatt fremveksten av et samfunn der vilkårene for grusomme ugjerninger er til stede. Og hva blir svaret da? Verken en kollektiv straff eller rehabilitering blir da mulig. Bashkim Hisari, en intellektuell fra Kosovo, mener at folket som helhet ikke kan være verken skyldig eller uskyldig og at man ikke kan ha individuelle unnskyldninger (som eventuelt forventes av politikerne), for forbrytelser andre har begått. En albansk intellektuell fra Kosovo sa:

Hvis vi sier at vi ikke kan klandre hele det serbiske folk på grunn av en Slobodan Milosevic, kan vi heller ikke

tilgi hele folket på grunn av en Nataša Kandic (en kjent serbisk aktivist for menneskerettigheter).

Krigsforbrytelser er et element i behandlingen av skyldspørsmålet. Ansvar for å identifisere krigsforbrytelser ligger ikke alene hos FNs krigsforbryterdomstol for det tidlige Jugoslavia i Haag. Identifiseringen av krigsforbrytelser må være en oppgave for hver folkegruppe. Skyldens ansikt og stemme må bli sett og hørt blant sine egne. Inntil politikerne gjør noe for å belyse ansvaret som ligger hos sitt eget folk, vil dette gjøres av andre grupper. Dette vil ikke imidlertid føre til en "offisiell" og nasjonal bevissthet. En slik prosess kan bare igangsettes med at de aktuelle myndigheter åpent innrømmer at ugjerningene fant sted og skaper en arena der skyld kan individualiseres. Dette vil gjøre enhver som bryter menneskerettighetene utrygg og vil også føre til at offeret ser en deprivatisering av egne opplevelser. En deprivatisering av opplevelser vil i seg selv gi offeret en følelse av oppreisning og vil føre til en positiv utvikling i samfunnet. Det at en offentlig innrømmelse av ansvar ikke finner sted, vil si det samme som at det som har hendt aldri har hendt og at man ikke tar ofrene på alvor.

I 1945 følte tyskere seg skyldige. Til og med de som ikke hadde gjort noe galt. Har vi i dag noen i Kroatia, Bosnia eller Serbia som føler seg skyldige? Det er ingen vei i et menneskes liv som er så tung å gå som den veien som fører til en selv. Mange enkeltmennesker og nasjoner må begynne denne tunge vandringen. Tyskerne gjorde det etter Den annen verdenskrig og holder seg til den samme veien i dag. Folkegruppene på Balkan må vise at de er demokratisk modne nasjoner som også kan begynne en slik vandring. Det vil ta tid å komme frem til målet. Problemet ligger ikke bare hos lederne, men i den mentaliteten som rådet og fremdeles råder i noen av disse samfunnene. Men man må ikke tillate at minste motstands vei blir valgt nok en gang, (som etter Den annen verdenskrig) og at en behagelig glemsel blir en utvei.

-Forsoning og rettferdighet

*Jeg ber deg Gud, at sorgen blir til håp,
at straffen blir til rettferdighet,
at mors tårer
blir et minne om at Srebrenica
for ingen og aldri
skal skje igjen*

Mustafa e. Cerić

Rettsoppgjør, eller den prosessen som fører til at forbrytelser avdekkes og de ansvarlige tiltales og

straffes, fører til at det skapes et sosialt rom der helbredelse, gjenoppbygging av tillit og forsoning kan finne sted. Det at rettsoppgjøret uteblir kan forsinke eller til og med forhindre gjenreising av tillit. Et rettsoppgjør er med andre ord svært viktig for prosessen som fører til gjenoppbygging av tillit til moralske standarder, det internasjonale samfunn og tidligere fiender. Rettsoppgjøret er ikke en sak som bare angår offeret og forbryteren. Det er viktig for hele samfunnet og vil i fremtiden bli en del av den kollektive historie.

Forsøk på å overse behov for rettferdighet og rettsoppgjør i en konflikt, har flere ganger vist seg å være kimen til nye konflikter. Erfaring har vist at det å avstå fra rettferdighet, ofte i forsoningens navn, ved blant annet å gi amnesti, ikke har ført til de ønskede resultater. Det samme er tilfellet med glemsel. Enkelte representanter for det internasjonale samfunn i Jugoslavia griper ofte etter glemselen og undertrykkelsen av traumatiske opplevelser; "for ikke å vri kniven rundt i såret". Selv om det har vist seg at ofrene er klar over behovet for å gjenoppbygge tillit, er de ikke rede til å avstå fra den rettferdigheten de sier at de skylder sine døde. De vil ikke gi slipp på minnene og akseptere glemsel som en løsning. Mange blir

provosert av at de som taler varmt om gjenskaping av tillit og forsoning ofte krever at man skal glemme forbrytelsenes ofre.

Inntrykket er at det internasjonale samfunn ofte er uvillig til å støtte prosjekter som vil føre til utgravinger av massegraver, til at forbrytelser blir avdekket og til at ofrene blir vist den siste ære. Eksempel på det siste fikk man se da det internasjonale samfunnet i Bosnia og Hercegovina viste en særlig bekymring for antall deltagere som i juli 2000 skulle vise de mellom 7 000 og 10 000 ofrene for massakrene i Srebrenica den siste ære. Representantene beregnet hvor mange som kunne delta og krevde at arrangøren begrenset antallet deltagere oppad til ca. 600 mennesker mens flere tusen hadde lyst til å delta. De fleste bosniere oppfatter slike tendenser som forsøk på å relativisere ugjerningene de har vært utsatt for og at dette ikke er en "strategi" som vil lette veien til forsoning. Denne glemselsstrategien fører til en utjevning av skyld som visker ut forskjellen mellom forbryter og offer. Den kan umulig være et tilstrekkelig svar i det lange løp, ettersom den ikke gjenspeiler virkeligheten. Kvinnene fra Srebrenica er klare i sin tale her:

«Vi har rett til å få vite hva som hendte med våre ektemenn, med våre barn og med våre brødre. Vi kranglet ikke med noen. Serberne begikk folkemord mot oss. Det finnes et boligområde i Sarajevo som er oppkalt etter Srebrenica, der flyktningene fra Srebrenica bor og der ordet pappa ikke er i bruk.

Der kan det ikke bli tale om verken glemsel eller forsoning. Ofrene ønsker ikke å avstå fra rettferdighet. En kvinne fra Bosnia uttalte i et intervju: Hvordan skal vi noen sinne kunne stole på noen eller noe, hvis ikke rettsoppgjøret finner sted? Hvordan skal vi kunne føle oss trygge igjen, og hvem skal beskytte oss?

For mennesker er det ufattelig at andre mennesker har kunnet gjøre umenneskelige gjerninger mot dem. I tillegg er det slik at vold ofte forårsaker en følelse av skyld og skam hos offeret. Derfor vil ofrene og deres familier ha behov for et rettsoppgjør, ikke for å hevne seg, men fordi at man ved å straffe noen viser at offeret og offerets familie har vært utsatt for forbrytelser og umenneskelige handlinger. Dermed fører rettsoppgjøret til at også offerets sannhet blir gjeldende.

Et samfunn der maktmisbruk finnes, der det er alvorlige brudd på menneskerettigheter, der organisert

undertrykkelse er vanlig og der usikkerhet ikke har opphørt – hva kan man forvente av det? Dersom det gis et offentlig, eller et stilltende, amnesti og man forsøker å glemme i forsoningens navn, vil man ikke oppnå en offentlig anerkjennelse av det som har hendt. Da vil den offentlige fordømmelsen av overgrep ikke kunne bli uttrykt. De skyldige i forbrytelser vil heller ikke bli straffet. Et slikt scenario kan føre til at rettsoppfatningen endrer seg, og derved at troen på menneskerettigheter og et demokratisk rettssamfunn kommer i fare. Et samfunn som ikke gjeninnfører fred og ro, ved atter å opprette en rettsstat, skaper uklare moralske grenser. Mennesker vil da komme i den situasjon at de tviler på sine egne vurderinger, holdninger og riktigheten av egne handlinger.

Noen av regimene som oppstod etter oppløsningen av det tidligere Jugoslavia, forsvarer fortsatt de begåtte ugjerningene. På denne måten vil regimene i fredstid selv bli gisler for de kriminelle, i stedet for å engasjere seg for å skape moralske standarder som setter grenser og ikke tillater alt (mange som har deltatt i krigene tror at alt er tillatt). Nettopp på denne bakgrunn bør et rettsoppgjør identifisere krigsforbryterne, og ta heltestatusen bort fra dem.

-Sannhets- og forsoningskommisjoner

Saker som føres for de internasjonale domstolene for krigsforbrytelser og/eller for kompetente nasjonale domstoler er et av flere tiltak som har betydning for prosessene som fører til gjenoppbygging av tillit og forsoning. Imidlertid dekker de bare delvis behovet enkeltmennesker, grupper og samfunnet har for rettferdighet. Som et tilleggsinstrument bruker man sannhetskommisjoner.

Målet for sannhets- og forsoningskommisjoner er ikke å straffe de skyldige. Den oppgaven har domstolen i Haag og de nasjonale domstolene. Kommisjoner skal belyse den atmosfæren som rådet da forbrytelsene ble begått, de skal bidra til at fakta blir slått fast og at sannheten blir kjent. De skal også være med på å gjeninnføre rettferdighetens verdi som fundamentet i en rettsstat. De skal sørge for at ofrene får sin status anerkjent, samt gi mulighet for at forbrytere kan inkluderes i samfunnet igjen. Det endelige mål er varig fred. Inngåelse av en varig fred står imidlertid i fare dersom forskjellige og motstående "sannheter" om det som har hendt i løpet av konflikten forblir stående. Når historiske hendelser ikke blir utforsket, når de overlates til glemnelsen eller de

benektes, skaper man en form for tomrom – et vakum som gir plass for forskjellige oppfatninger av hendelsene. Det blir som om folk etter krigen fortsatt utsettes for granatangrep, bare at denne gangen er angrepene mentale. Myn-dighetene skyter ut granater gjennom å bygge opp divergerende sannheter, noe som forsterker splittelsen og den dype mistilliten. Prosessen til en sannhetskommisjon, dens sluttrapport og anbefalinger, skal forhindre fremveksten av divergerende historier.

Sannhetskommisjonens oppgave er å hjelpe motstandere i en konflikt, ulike nasjonale grupper, eller tidligere fiender, til å enes om et minstemål av felles forståelse av det som har hendt. Det er svært viktig at svaret blir et felles svar. Det som slås fast som sannhet og samfunnets svar på dette, må bli en del av den nasjonale historien, kulturarven og felles erindringer for hele samfunnet. Samtidige samfunn (parallelsamfunn) som det kroatisk, det bosniske eller det serbiske, har ikke mye tid på seg for å finne fram til sannhet og dermed forsoning, rett og slett fordi de ulike historieoppfatninger av det som har hendt mer og mer befester seg som "virkelighet".

Familiene til de drepte og til de som forsvant vil ofte stille spørsmål om skjebnen til sine pårørende, mens andre nødvendig snakker om hendelsene og i stedet påstår at de personlig ikke har noe ansvar for det inntrufne. De fordrevne vil snakke om sine tap og lidelser, mens "de andre" vil si at ingen ble fordrevet og at de som dro gjorde det frivillig. På denne måten vil både den ene og den andre side danne holdninger, fatte avgjørelser og legge planer. Kommisjonens arbeid vil øke bevisstheten om det som egentlig har skjedd.

Rettslige prosesser vil kanskje avdekke skjebnen til 300-400 mennesker. Hva med alle de andre? Et eksempel er de mellom 7 000 og 10 000 mennesker som forsvant etter Srebrenicas fall. Ingen vet hvor mange de er eller hvor de er. Kommisjonen skal være en arena der man på vitenskapelig vis avdekker skjebnen til mange av dem som forsvant. Dette vil også medvirke til å øke bevisstheten om omfanget av de begåtte ugjerningene som ennå ikke er kjent av offentligheten.

Sannhets- og forsoningskommisjoner må på en objektiv og faglig ansvarlig måte undersøke og underrette om omfanget og formen for voldshandlinger som ble begått og om de samfunnsmessige, historiske

og politiske betingelser som gjorde volden mulig. Dette kan danne bakgrunn for forslag om hvilke prinsipper og mekanismer som må til for å unngå at slike betingelser oppstår igjen.

En bred historisk og sosiologisk undersøkelse av atmosfæren hvor forbrytelsene fant sted og omstendighetene rundt ugjerningene, vil også være en støtte til rettssystemet. Det vil si å starte prosessen for å få belyst det individuelle ansvar som igjen vil gjøre det mulig for domstolene å gjennomføre rettergang mot noen av de som har gjort seg skyldige i krigsforbrytelser.

Men hva med de andre, de som ikke har gjort seg skyldige i krigsforbrytelser, men likevel har medvirket til at lidelsene skjedde? Og hva med de som utnyttet situasjonen for å skaffe seg fordeler? Nettopp kommisjonens åpne og offentlige virksomhet som baserer seg på detaljerte vitneprov, vil bidra til at enkeltmennesket kan forstå at "de er skyldige i noe de ikke vil bli straffet for". En kommisjon kan fastslå det moralske ansvaret og forhindre en altfor lett distansering fra skylden. Hva innebærer det å distansere seg fra skyld? Dersom en person ikke har deltatt i rov, fordriking og drap må han likevel stille seg spørsmålet: Hva gjorde jeg for å

forhindre at det skjedde? Her snakker vi om gradering av skyld. Dette burde være en av de mest grunnleggende oppgavene for sannhetskommisjonen. I motsatt fall vil en hel sfære av skyldspørsmål og ansvar forbli uopplært.

Virksomheten til domstolen for krigsforbrytelser er ikke nok. Den er atskilt fra det lokale samfunnet, blir ofte oppfattet som påtvunget, og kritiske røster hevder at den bidrar til å fordype motsetningene mellom de nasjonale gruppene. Kommisjonene for sannhet og forsoning er derimot ikke et "fremmedlegeme", men noe som tilhører samfunnet og partene som er i konflikt. Ingen utenfra kan overta ansvaret for fortiden, nåtiden og fremtiden. Men det internasjonale samfunn og de som har grunnlagt kommisjonen på nasjonalt plan, må sørge for at de som skapte og kontrollerte konflikten ikke overtar kontrollen med den nasjonale kommisjonen eller med forsoningsprosessen.

Spørsmålet er ikke bare hvordan offeret skal forholde seg til den volden det er blitt utsatt for. Spørsmålet er også hvordan samfunnet skal forholde seg til det samme. Kommer samfunnet og fellesskapet til å overta en del av ansvaret og i så fall på hvilken måte? Kommisjonen for

sannhet og forsoning kan være ansiktet og språket til et slikt samfunn.

Offeret for volden har behov for og rett til å gjøre den urett som er begått mot dem til en offentlig sak. Uretten må bli synlig. Samtidig er byrden ofrene bærer i form av den uønskede identitet som offer, ofte så tung å bære at de ønsker å befri seg fra den. Ofrene kan ikke finne mening i det som har skjedd og spør: hvorfor? Kommisjonens virksomhet kan bli et sted der ofrene befris for denne byrden. Et sted der de kan få svar på noen av sine spørsmål og hjelp til å orientere seg i et moralsk rom. Kommisjonene kan bli en arena der man åpner for dialog mellom enkeltpersoner og stridende grupper. Uten en slik dialog vil en vanskelig oppnå forsoning.

Fra krigsofre hører man sjelden om hat, men ofte om det gode, om de menneskene som bidro til å redusere deres lidelser. Å undersøke disse gode sidene, bør også være et mål for kommisjonen for sannhet og forsoning. Resultatet vil bli at voldsofre i mindre grad vil kategorisere mennesker i forhold til nasjonal eller religiøs tilhørighet og i større grad oppfatte mennesker som enkeltindivider.

Psykologene ser på kommisjonene for sannhet og forsoning som en arena som gir rom for helbredelse av så vel enkeltindivider som samfunn.¹

Systematiske menneskerettighetsbrudd er måter å kontrollere andre mennesker på og har til hensikt å skape redsel og følelse av liten kontroll over egen tilværelse. Når overgrep i ettertid unndras kritikk og de ansvarlige går fri, styrkes følelsen av avmakt og kan gå over til følelse av skam og bekeftelse av mindreverdighet eller verdiløshet. Det er derfor nødvendig at offentlige institusjoner klart uttrykker ønske om å høre på de forskjellige historiene, at hendelser skal bli belyst og at ansvar for straffbare handlinger fordelt. Det må samtidig skapes et rom for at de ansvarlige skal kunne uttrykke sin anger og beklage det som har skjedd.

Mennesker begår ofte onde handlinger mot sin vilje. Derfor vil de ha behov for en arena der de kan snakke om det de har gjort. Forsoning starter med at man innrømmer at forbrytelsen fant sted. Forbrytere oppfatter ofte seg selv som ofre, systemets ofre, tilfældighetenes ofre, eller ofre for "sitt folk". På en eller annen måte må

¹ Nora Sveaas, en norsk psykolog, peker på viktigheten av prosesser som fører til helbredelse av samfunnet.

de tilbakeføres til det menneskelige samfunn. Alle som ikke er tiltalt av domstolen i Haag bør få en slik mulighet.

– ***Forsoning på det individuelle plan sjelens handling***

Hvis det bare var så enkelt! Hvis det bare fantes onde mennesker som på lumsk vis begikk onde handlinger, og det eneste som var nødvendig var å skille dem fra resten av oss og tilintetgjøre dem. Men den linjen som skiller det gode og det onde går gjennom hvert eneste menneskehjerte. Og hvem er villig til å tilintetgjøre en del av sitt eget hjerte?

Alexander Solsjenitsyn

Forbrytelser i krig skyldes gjerne at man har mulighet til å redusere offerets menneskelighet. En av måtene å redusere ofrenes menneskeverd på er å kategorisere dem i forhold til nasjonalitet, etnisk eller religiøs tilhørighet og dernest sette likhetstegn med det å tilhøre en bestemt gruppering (i vårt tilfelle. Cetnici, ustaše, turci og šiptari).³ Dersom vi legger til grunn hvilken status disse "gruppene" har i folks bevissthet, kan vi forstå den strategien nasjonalistene i alle leire brukte når de hevdet at "de" (Cetnici, ustaše, turci og šiptari)

ikke er like mye verdt som andre mennesker og at det derfor er tillatt og nødvendig å utrenske og tilintetgjøre dem.

Følelsen av svik er ofte sterk blant ofrene for umenneskeliggjøringen. De føler seg forrådt av sine naboer, av sin flerkulturelle identitet som så mange hadde og av det internasjonale samfunn. Mange følte seg ikke bare forrådt av sine naboer eller ektefeller (i blandede ekteskap), av sine søsken (det forekom at brødre var i fiendens hær) men også av det prinsippet de hadde bygget sin flerkulturelle identitet på. Samliv og vennskap på tvers av de nasjonale skillelinjene viste seg ofte som en løgnaktig idyll og den mistro man i dag ser synes ofte å være uovervinnelig.

Flertallet av befolkningen i det tidligere Jugoslavia har på den ene eller annen måte fått føle krigens konsekvenser. Millioner av mennesker ble utsatt for organisert vold og etnisk rensning. Mennesker som befant seg i livsfare ble stilt overfor en mengde umulige "valg". De var hjelpeløse, frustrerte, forvirrede og fortvilte. De opplevde at den virkeligheten de levde i og som

³ Cetnici – Kongetro bevegelse som kjempet mot kommunistene under andre verdenskrig. Ustaše – væpnet bevegelse som tilhørte Quisling-regimet i Kroatia under den annen verdenskrig. Turci – betyr egentlig tyrkere og blir brukt om bosniere som tilhører det islamske trossamfunn. Šiptari – betyr egentlig albaner. Dette er i dag nedverdiggende måter å omtale henholdsvis serbere, kroater, muslimer og albanere på.

de hadde bygget opp gjennom mange år, plutselig forsvant. De opplevde å miste noe, eller noen. De mistet muligheten til å fatte egne beslutninger og tapte kontrollen over sitt liv, sin selvstendighet og uavhengighet, sin ære og menneskelighet. De fikk problemer med sosial skam og med å se sine nærmeste og sine barn i øynene. Mennesker som gjennomlever slike traumer, som venter på budskap om sine nærmeste skjebne, lever i årevis i "unntakstilstand" – i en uvirkelig verden. Etter noen år blir unntakstilstanden det normale. Dette blokkerer for den normale livskraften og fører til en hurtigere "utbrenthet". Kort sagt, menneskene er uten mulighet til å vende tilbake til et normalt liv – de er "tatt ut av sine liv". Det eneste mange av dem er i stand til, er å stå opp og legge seg med sine minner.

Ofrene og deres familier erfarte i løpet av noen krigsår, under ekstreme forhold da det stod om livet, hendelser de ikke en gang ante eksistensen av. De opplevde forhold som stred mot alt de hadde lært om mennesker, gjensidig respekt og sameksistens. Depresjoner, angst og en usynlig indre uro, er blitt en del av virkeligheten.

Adisa, en flyktning fra Bosnia, sa til meg en gang:

"Hvordan skal jeg forklare det som er umulig å forklare, det som er helt uforklarlig, uten mål og mening? Det finnes mye man bare ikke kan forklare eller kontrollere, ei heller gjøre noe som helst med det. Det er ikke opp til oss. Det bare er slik. Det er utenfor min makt. Det er et vanskelig spørsmål. Det er sunt å gråte... Mange ganger. Jeg må snakke om alt det som plager meg. Jeg må drive ut fra meg alt det som plager meg. Det er viktig å kunne gråte. Dess eldre jeg blir, dess lettere har jeg for å gråte. Tidligere kunne jeg ikke gråte i det hele tatt, uansett hvor trist noe var. Nå er det nok med en tekst eller en sang. Det ligger i meg og "kan angripe meg når som helst det måtte ønske å gjøre så". En annen flyktning fra Bosnia sa: "Dersom jeg snakker om "det", vil jeg oppleve det på nytt. Selv i dag, mange år etter, sender "det" signaler lik spøkelser som har form som mareritt. Det tynger en på alle plan i livet.

Forvirring og angst for å miste livet eller å bli utsatt for umenneskelig behandling som er uforståelig og uforklarlig, er traumer som blir en del av voldsorefrenes bevissthet. Ofrene beveger seg gjennom flere prosesser samtidig og traumene preger alle livets nivåer og rom. Slike personer er i dag i en situasjon der de er avhengige av å konstruere sin identitet og virkelighetsoppfatning på nytt. Menneskene lever ett liv, mens de samtidig leter etter et annet der alt stemmer og der verden og livet på nytt vil være mulig å forutse.

Kanskje kan de få til dette når de godtar den nye virkeligheten, for drømmen om det tapte tidligere liv er ofte vond og kan hende en skadelig drøm. Derfor er forståelsen av den nye tilværelsen og aksept av den nye virkeligheten to sider ved det samme problemet.

Mange skammer seg på grunn av det de ble utsatt for. "Jeg kan ikke vende tilbake dit og atter en gang leve sammen med dem når jeg tenker på hva de gjorde med meg, for jeg skammer meg over det", sa en bekjent. Mennesker ble gjort til umennesker. Resultatet er at ofrene må leve på den ene eller den annen måte med traumene hele livet. Disse oppleves ikke kun som hendelser i livet, men som noe som definerer og former det videre liv.

Traumer oppleves som veiskiller. Det finnes en tid før og en tid etter. Forbindelsen mellom "før" og "etter" er ofte brutt og evnen til å huske og til å organisere opplevelser og livserfaringer, kan være alvorlig skadet (Bollas 1997). Det ville vært lettere dersom menneskene kunne lære å leve med traumene og godta hendelser som noe som ikke kan endres.

Forsoning på det individuelle plan er sjelens akt. Derfor må målet til

dem som arbeider med forsoningsprosesser ikke være å forsone offeret og gjerningsmannen, men å tilby nødvendige kunnskaper om prosessene slik at aktørene får redskaper å arbeide med. Tilgivelse og forsoning er private handlinger.

- Forsoning, kjennskap til menneskerettighetene og flerkulturell forståelse

Ingen er født som nasjonalist.

Man er opplært til det.

Man er heller ikke født tolerant og med kunnskap om menneskerettigheter og forståelse for andre og det som er annerledes.

Det er et spørsmål om hva vi velger å lære våre barn!

Det å bygge opp grunnlaget for en forsoningsprosess på alle nivåer i samfunnet og mellom alle bærere av forsoning, er en utfordring for den akademiske elite. Hva statsinstitusjonene og de frivillige organisasjonene gjør vil kunne være av stor betydning både for å øke kunnskapene om forsoning, men også for å øke allmennhetens kunnskaper om menneskerettighetene så vel som kunnskap innen flerkulturell forståelse og fredelig konflikthåndtering.

Denne prosessen vil bli vanskelig dersom man ikke godtar alle mennesker som likeverdige – også

fienden. Kunnskaper om menneskerettighetene kan bidra til å dette. Kunnskap om menneskerettighetene bidrar også til innsyn i universelle verdier, noe som igjen fører til at mennesker utvikler mer åpne holdninger og bedre kan ta imot impulser fra andre kulturer. "Ulikhet" og "annerledeshet" er en stor utfordring i dag og årsak til mange brudd på menneskerettighetene over hele kloden. Erfaringer viser at opplæring i menneskerettigheter kan få ofrene til å se på sine fiender som mennesker og på seg selv som noe annet enn et offer. På denne måten kan man gi de andre tilbake et "menneskelig ansikt". Dette er en forutsetning for all form for kommunikasjon og all gjenoppbygging av tillit.

Kunnskap om flerkulturell forståelse kan styrke bevisstheten om at virkeligheten har flere ansikter, at vår "sannhet" bare er en smal flik av dette bildet, og at også andre "sannheter" finnes. Den politiske ledelsen i de fleste av de tidligere jugoslaviske republikkene ser ikke på flerkulturelle samfunn som løsningen for å sikre de enkelte folkegruppers rettigheter, og foretrekker derfor en-nasjonale stater. Erfaring har vist at de aksepterer flernasjonale stater kun dersom deres egen nasjonale gruppe er den dominerende. Som følge av denne

oppfatningen har vi en evig deling mellom "oss" og "dem", mellom "vårt" og "deres". Og "vårt" er alltid bedre enn "deres" og alltid truet av "dem" og "deres". Til tross for den omfattende etniske rensningen som fant sted i løpet av det siste tiåret, er fortsatt alle stater i det tidligere Jugoslavia flerkulturelle. I dag riktignok mer i kraft av antall forskjellige nasjonaliteter, enn på grunn av sitt flerkulturelle innhold. Det er derfor uunngåelig å strebe etter å la flerkulturelle samfunn vinne fotfeste på nytt.

Flerkulturelle samfunn er ikke kilde til konflikt så lenge man ikke forsøker å skape flere en-kulturelle samfunn av dem. Det å påstå at mennesker med forskjellige nasjonaliteter ikke kan leve sammen fordi deres kulturer er for ulike, er en form for rasisme, som kan kalles kulturrasisme. Her har rasismen, i likhet med mange farlige sykdommer, bare byttet masken den skjuler seg bak. Den indre dynamikken er fortsatt den samme – segregering av mennesker i forhold til nasjonal tilhørighet. Problemene oppstår gjennom systematisk oppbygging av et virkelighetsbilde der ulikheter påpekes og gis stor viktighet, slik at de gjør kommunikasjon umulig og leder til konflikt.

Flerkulturelle samfunn er tuftet på motsetninger. Forskjellene er ofte årsak til misforståelser og konflikter. Men der det finnes forskjeller, finnes også utveksling, og der det finnes utveksling, finnes også framskritt. Der hvor det ikke finnes forskjeller, finnes ikke utveksling. Der hvor det ikke finnes utveksling, vil det være stagnasjon. Derfor tror jeg at kunnskaper om disse spørsmålene kan være en positiv katalysator i samtidige samfunn i det tidligere Jugoslavia og gjøre det mulig for menneskene å kjenne igjen politikken og politikere som hevder at "samliv" er umulig.

Det som tyder på at problemet i det tidligere Jugoslavia er særlig sammensatt, er det faktum at det som regel ikke er generasjonen som selv deltok i konflikten som får til en forsoning. Dagens anstrengelser for å få til en forsoning vil først gi resultater i fremtiden. Derfor er det barna av i dag som skal være bærere av forsoning i fremtiden. Dagens barn er morgendagens borgere. Fremtiden skapes imidlertid i dag, og dagens "voksne" samfunn har et ansvar for den fremtidige freden. De må selv se i øynene hva de bevisst eller ubevisst har gjort, hva de har gått med på og hva de er skyldige i. De må ikke overlate denne vanskelige oppgaven til fremtidige generasjoner.

Konfliktene på Balkan, inkludert den siste i Makedonia, har ført til at unge mennesker i dette Europas urolige hjørne har fått barndommen preget av krig, hat og fordommer. En kort historie fra Bosnia og Hercegovina kan illustrere dette. En gang i Mostar så jeg en gjeng barn som lekte krig. De hadde laget våpen av tre, og kjempet mot hverandre. Jeg spurte dem hvordan det er å krige. - Som i alle kriger, svarte de, - vi dreper og henretter dem, fengsler og avhører dem. Det var også noen jenter der. - Hva gjør jentene her – spurte jeg. - De kjemper også, men dårlig. Derfor fengsler vi dem og forhører dem og bytter dem mot ammunisjon og våpen. - Vi forhandler og underskriver våpenhvile, deretter respekterer vi den ikke. Til slutt river vi i stykker det vi har undertegnet. På samme måte som de voksne gjør.

Krigene har ført til at mange unge har mistet troen på fremtiden og til en viss grad på menneskene. Mange unge er bitre over at de har mistet sin barndom og at mulighetene til å realisere fremtidsdrømmer er begrenset. De fleste av dem er kanskje i sin vanskeligste livssituasjon. De lever med sine traumer og erfaringen av at de allerede har opplevd å mistet sin trygghet. De har måttet forlate sine hjem, sine familier, venner, skolen, og har måttet

begynne på sine liv igjen i en eller annen ukjent by. Sammenlignet med unge i andre land i Europa står de overfor en spesiell utfordring. De må finne sin identitet eller konstruere en ny identitet. Dette er deres livsprosjekt. Hvem er jeg? Hvem er de andre? Hvilke valg står jeg overfor?

Samtidig har de unge, nettopp på grunn av sin enestående livserfaring og det faktum at de er vendt mot fremtiden (til forskjell fra de fleste voksne, som er vendt mot fortiden) et stort potensiale for å bygge opp igjen tilliten mellom de ulike etniske gruppene og kulturene. Til tross for forskjellene, har ungdom fra Bosnia, Kroatia, Serbia, Kosovo, Montenegro og Makedonia lignende livserfaringer. Deres erfaringer kan bearbeides og brukes på en positiv måte til å se fremover.

Gjør så voksensamfunnet det som er nødvendig for at de unge skal kunne realisere seg selv? Skapes det rom der de unge kan virke for en fredeligere og lykkeligere fremtid? Jeg tviler på det. Det fiendebildet som finnes i voksensamfunnet går ofte i arv til ungdommene. Nasjonalisme og mangel på toleranse finnes ikke bare i storsamfunnet, men kan også finnes innad i familien. Det er der man bør lete etter roten til problemet. Her er et eksempel på hvordan voksne overfører sine

uløste konflikter til sine barn og dermed legger en byrde på deres skuldre. Ardita, 20 år og flyktning fra Kosovo, sa ved sin ankomst til Norge i mars 1999 følgende:

"Jeg kommer aldri til å stole på serbere og jeg kommer til å lære mine barn at de ikke må stole på dem. På den måten vil dette fortsette gjennom generasjoner".

-Skolens rolle

Skolesystemene i de fleste stater som har oppstått etter det tidligere Jugoslavias oppløsning har innført en nasjonalisering av læreplanene. Slike skoler produserer fremtidige sjåvinister og nasjonalister. Dagens elever blir servert myter og hat, falske bilder om ens egen nasjons ufeilbarlighet. Det skolene ikke gir elevene svar på er: Hva er demokrati? Hva er pluralisme, menneskerettigheter og flerkulturell forståelse?

La oss ta skolesystemet i Bosnia og Hercegovina som et eksempel. Dette ble i løpet av krigen omdannet til tre atskilte systemer som i større eller mindre grad går inn for apartheid når det gjelder organisering av skolevesenet. I stedet for å bestrebe seg på å få til et enhetlig skolesystem som kan baseres på universelle verdier, legaliserer myndighetene atskillelsen.

Lovene gir elevene mulighet til å velge om de vil følge den bosniske, kroatiske eller serbiske læreplanen. "Valgfriheten" har allerede medført skremmende resultater og monsterskoler. En slik skole er "Kulin Ban" i nærheten av Travnik. Skolebygningen er enkel, den har kun to etasjer og er dermed lett å dele. De kroatiske barna i første etasje følger læreplanen fra nabolandet Kroatia og de bosniske barna i annen etasje følger den bosniske læreplanen. Resultatet er at barna verken leker sammen eller omgås. Noen av barna ønsker fortsatt å leke med de andre, mens andre barn synes det er greit slik det er. På spørsmålet – hva heter landet ditt, svarte barna i første etasje Kroatia, mens barna i annen etasje sa Bosnia og Hercegovina. På spørsmålet – hva heter presidenten, svarte de kroatiske barna at han heter Franjo Tudjman (tidligere president i Kroatia) mens de bosniske barna sa at han heter Alija Izetbegović (tidligere president i Bosnia og Hercegovina). Travnik er en liten by i nærheten av Sarajevo. Bosnia og Hercegovina finnes ikke i første etasje – man må opp i annen etasje før man treffer de bosniske barna.

På denne måten blir barna forvirret. De blir gitt et falskt bilde av virkeligheten og dermed bygges

det opp en ny hukommelse som begynner etter krigen. I stedet for å bygge opp bevisstheten om sameksistens, arbeides det for å viske ut erindringen om hundreårig fellesskap. Vi har derfor 12-13 åringer som allerede har fordommer om sine jevnaldrende fra de andre etniske gruppene, selv om de aldri har møtt noen av dem. På denne måten blir dagens barn forberedt på en ny krig. Dagens elever kan bli morgendagens soldater. De vil bytte ut penner og bøker med bomber og geværer.

Verdenserklæring om menneskerettighetenes artikkel 26, punkt én, befester at enhver har rett til utdanning. Denne retten praktiseres av statene i det tidligere Jugoslavia. Internasjonale dokumenter bestemmer også hva slags utdanning samfunnet er forpliktet til å gi barna. Det samme leddets annet punkt sier: Utdanningen skal ta sikte på å utvikle den menneskelige personlighet og styrke respekten for menneskerettighetene og de grunnleggende friheter. Den skal fremme forståelse, toleranse og vennskap mellom alle nasjoner og rasegrupper eller religiøse grupper, og skal støtte De Forente Nasjoners arbeid for å opprettholde fred. Et annet viktig dokument er Konvensjonen om barnets rettigheter som i artikkel

29, pkt. d sier at utdanningen bør ta sikte på å forberede barnet til et ansvarlig liv i et fritt samfunn i en ånd av forståelse, fred, toleranse, likestilling mellom kjønnene, og vennskap mellom alle folkeslag, etniske, nasjonale og religiøse grupper og personer som tilhører urbefolkningen.

Inntrykket er at statene som har oppstått etter det tidligere Jugoslavias fall ikke har gjort nok for å oppfylle disse artiklene, til tross for at de ved å undertegne avtalene har forpliktet seg til det.

Fremskritt skjer blant annet takket være impulsene utenfra. Kunnskaper om menneskerettigheter og flerkulturell forståelse kan vise seg å bli de viktigste impulsene. Nasjonalisme, rasisme og fascisme er ikke medfødt, men tillært. Heller ikke kunnskaper om demokrati, om hva det vil si å være en engasjert borger, eller kunnskaper om menneskerettighetene er medfødt. Det dreier seg om hva vi ønsker å lære de unge.

Det er hele tiden nødvendig å presse myndighetene til å vise mer engasjement for at de ovennevnte temaene skal inngå i læreplanene. Lokale, ikke-statlige organisasjoner som bygger sin virksomhet nettopp på disse verdiene, skulle også

arbeide med å skape arenaer som vil være en motvekt til den ovennevnte utvikling.

Konklusjon

Statene som ble til etter at det tidligere Jugoslavia gikk i oppløsning er i dag, etter mange år med blodige kriger, i større eller mindre grad på vei mot demokratisering. Det er særdeles viktig for de nye makthaverne at befolkningen har tillit til dem slik at de får støtte i sine tiltak.

Tiltak som har som mål å ta fatt i den traumatiske fortiden er uunngåelige. Alle samfunn i det tidligere Jugoslavia, unntatt Slovenia, er merket av alvorlige brudd på menneskerettighetene. Hvordan disse samfunnene vil utvikle seg i fremtiden avhenger av hvordan de bygger opp forsoningsprosessen. Det å kun klandre ledere vil bare forlenge smerten og utsette behovet for bevisstgjøring og selvransakelse som er de første tegn til individets og samfunnets modenhet. Løsningen kan man ikke finne i ondskapen eller i gjensidig intoleranse og letingen etter den ene skyldige. Veien mot fornyelse innebærer at alle begynner med seg selv – ved å innrømme at vi muligens bærer en del av skylden og en del av ansvaret alle sammen. Det å dømme ledere løser ingen ting. Man må endre de

forutsetningene som gjorde ugjerningene mulig.

For å få gjennomført varige prosesser og gjenoppbygging av tillit er det av stor viktighet hvordan man gjennomfører oppgjøret med fortiden. Det er også viktig å bestemme seg for hvordan man ønsker å bygge opp nasjonale normer og lovhjemler for å ta oppgjør med de ansvarlige. Videre er det viktig å bygge arenaer for å arbeide med forsoning utenom domstolene. Kommisjoner for sannhet og forsoning kan være slike faglige og troverdige arenaer.

Det vil være nødvendig å se på hvordan man skal gi moralsk og økonomisk oppreisning til ofre for alvorlige brudd på menneskerettighetene. Dette arbeidet gjenstår og kommer til å ta tiår. Måten disse spørsmål blir løst på, vil ha stor betydning for oppbygging av tillit og for forsoningsprosessen. Disse spørsmålene står ikke utenfor forsoningsprosessen, men er tvert imot en viktig side ved den.

Politikere, representanter for trosamfunn, akademikere og menneskerettighetsaktivister står også foran et viktig spørsmål. De må svare på hvilken rolle de kommer til å spille i forbindelse med opprettelsen av institusjoner og tiltak som vil fremme tillit mellom ulike aktører i

samfunnet. Hvordan skal man skape rom for forsoningsprosessen, og hvem, foruten de ovennevnte, skal arbeide med dette? Disse gruppene vil få mulighet til å skape nye rom for forsoning samt innføre nye metoder, som for eksempel rehabilitering og gjenoppbygging av religiøse og kulturelle bygninger som tilhørte den "annen part". Dette kan leses som et tegn på god vilje og bidra til å fremme forsoning. Det å undersøke "det gode" som "de andre" har gjort, og det å presentere disse resultatene for offentligheten, er også en ikke fullt ut utnyttet metode.

Som nevnt har statene som oppstod etter det tidligere Jugoslavias oppløsning forblitt flerkulturelle. Flere hundre år lang erfaring og sameksistens og aksept av forskjeller, dannet grunnlaget for det sosiale liv. Møtet med ulikheter var en del av hverdagen. Menneskene levde med sin kultur og godtok de andres som likeverdig. Dagens barn har imidlertid ingen erindring om sameksistens og "samliv". Dette gjelder de albanske barna født etter 1985, de bosniske "krigsbarna", de kroatisk «Tudjmanbarna» og de serbiske "embargobarna". Alle er de våre barn. Det er nødvendig å tilby dem kunnskaper om forståelse på tvers av kulturelle

og nasjonale skillelinjer.

Det er ikke nok bare å legge vekt på kunnskaper om menneskerettighetene og deres "ånd". Det er like viktig å sørge for at opplæringen blir en møteplass der unge fra ulike etniske grupper møtes til dialog, felles opplevelser, diskusjoner og samarbeid. Det å skape arenaer for dialog, kan bidra til at "fiendebildet" mykes opp, fordommene utfordres og at aggressiv nasjonalisme kan erstattes med toleranse og respekt for andre.

Kunnskaper om disse emner bør være et allment gode – og et felleseie. De bør være tilgjengelige for alle,- ikke bare for forskere og aktivister som kjemper for menneskerettighetene. Nye kunnskaper og sannhet bør forhindre utviklingen av nye nasjonalistiske myter og representere en del av kulturen som kan forhindre nye konflikter.

La oss håpe at dagens barn – morgendagens borgere – vil være i stand til å finne frem til nye ord, ord som de voksne ikke klarte å finne i det siste tiåret av det forrige århundret.

Litteraturliste

Sommerfelt, Atle – Ingen snarvei til forsoning, (Demokrati og fredelig konfliktløsning, Universitetsforlaget, Oslo 1996).

Sveaass Nora – Psykososiale

konsekvenser av straffrihet for mennesker som har vært utsatt for tortur, LINJER, 1999.

Ugreči Dubravka – Kultura laži (Arkazin d.o.o PrePress MCM Studio, Zagreb 1996)

Forsoning, rekonstruksjon og rehabilitering

— noen psykologiske aspekter

Av Nora Sveaass, dr. psychol., sjefspsykolog Psykososialt senter for flyktninger, Universitetet i Oslo

I løpet av året 1959 – 1960 oppholdt en gruppe tysk ungdom seg i Norge, henholdsvis i Finmark og Troms, og brukte all sin tid i landet til aktiv bygging og gjenreisning. De satte i stand hus, bygde driftsbygninger og reiste en kirke. Alle disse unge var født like før eller under krigen og hadde funnet sammen i et ønske om å sone – bidra i et land som hadde vært hardt prøvet og å gjøre godt igjen noen av de mange ugjerningene som deres landsmenn i foreldregenerasjonen hadde gjort. Dette prosjektet - "Aktion Suhneszeichen" – møtte nok en viss skepsis fra en del nordmenn – krigen var ennå ikke så langt unna i tid – men de fleste av dem som fikk kontakt ble etter hvert positivt stemt overfor denne gruppen unge og entusiastiske mennesker fra Tyskland, hvis praktiske gjerning og idealistiske holdning hadde en stor symbolverdi. Deres bidrag representerte både praktisk handling som skulle gjenskape noe ødelagt, en symbolsk markering av et kollektivt og erkjent ansvar for uretten, samt

en bønn om at menneskene igjen kunne forsones seg med hverandre og bevege seg videre i historien som venner, ikke fiender.

I det følgende skal jeg reflektere litt rundt begrepet forsoning – hva dette innebærer og også hva dette kan bety psykologisk sett. Jeg vil reise spørsmålet om hvilke forutsetninger som bør være tilstede for at forsoning skal kunne finne sted og vise til eksempler der forholdet mellom forsoning og rehabilitering blir tydeliggjort.

Leksikon definerer forsoning som "gjenopprettelse av et brutt og ødelagt samfunn mellom guddommen og mennesker" (Aschehoug & Gyldendal Store Norske). Begreper som skyld, soning og tilgivelse utgjør vesentlige aspekter av en slik åndelig forsoningsprosess. Og forsoning kan dreie seg om primært individuelle prosesser der mennesker strever med å forholde seg til hendelser og opplevelser som har satt særlige spor. I dag

brukes begrepet stadig mer om den prosessen som dreier seg om å gjenopprette en brutt relasjon mellom mennesker, om det å etablere kontakt og aktivt bygge broer mellom mennesker som har vært i konflikt med hverandre på grunn av politiske, religiøse, etniske eller andre slags konflikter. Og da vil tankene bevege seg i retning av konfliktløsning, oppgjør, reparasjon og kanskje også til kompensasjon.

Forsoningsbegrepet er de senere år også hyppig brukt i familierapi sammenheng, der man har gjort arbeidet med å skape forsoning mellom mennesker som lever i samme familie til et spesielt fokus innen terapi. Overgrep og urett foregår ofte innen familier, og brudd og atskillelse etter slike smertefulle hendelser kan føre til usikkerhet og til nye og vonde sirkler. Forsoningsstrategier i familier som for eksempel har erfart familie vold, kan bidra til at den enkelte forstår hva som har skjedd, vise hverandre at hendelsen skaper smerte hos flere, og romme en mulighet for tilgivelse og beklagelse. Samtidig må det arbeides med måter å sikre at vold ikke gjentas og at forsonende handlinger og ritualer kan avslutte prosessen.

Kanskje vil forsoning og forsoningsarbeid oftest vise til de større kollektive prosessene der det dreier seg om relasjoner mellom mennesker som har representert ulike sider eller posisjoner i samfunnsmessig konflikt og motsetningsforhold.

I det følgende blir både de individuelle og de kollektive aspektene av denne prosessen berørt. Det er mange måter å nærme seg dette spennende feltet på og ulike teoretiske perspektiver vil selvsagt fokusere ulike sider av denne prosessen. Og en kan snakke om forsoning som strategi for å skape nye samfunnsmessige systemer og om forsoning med holdningsendring og nye erfaringer som mål. Det er dette siste som nok ligger det psykologiske perspektivet nærmest, selv om alle nivåene jo henger sammen.

Det foreligger i dag relativt begrenset med forskning når det gjelder tilnærming til forsoningsarbeidet, hva som faktisk kan føre til forsoning og hvilke psykologiske konsekvenser dette vil ha i menneskers liv. Det som finnes er mye basert på eksisterende kunnskap om hva en vet om gode og mindre gode rammer i menneskers liv mer generelt, og på kunnskap hentet fra arbeid med overgrep og reparasjon.

Det er nærliggende å spørre seg – når vi snakker om forsoning – hva er det som skal forsones – og hva innebærer det å forsones: hvilke hendelser skal forsones, hvem skal en forsones seg med, innebærer forsoning tilgivelse eller straff, hva med forholdet til erstatning og kompensasjon. Og hvilke konsekvenser kan en slik forsoningsprosess ha, både individuelt og samfunnsmessig? Og når kan vi si at forsoning har funnet sted – er det mulig å avgrense en slik prosess tidsmessig, og ikke minst – vil det som kan virke forsonende ett sted være det i andre sammenhenger? Hvor generelle og universelle er slike prosesser? Og – i hvor stor grad dreier det seg om prosesser som kun kan forstås i lys av mer lokale fenomener, av tradisjoner og kulturelle mønstre og rammer.

Dette er store prinsipielle spørsmål som bare vil bli streift i denne sammenheng – men forhåpentlig bli belyst ved noen eksempler og tankerekker hentet fra et psykologisk ståsted, og med eksempler hentet fra egen forskning på feltet. Og fokus vil være på forsoning og rehabilitering etter grove menneskerettighetsbrudd.

Med forsoning som terapeutisk mål

Nicaragua er et av de mange land i verden som i årevis har levd med krig og uro på toppen av store klasseforskjeller, voldsom arbeidsløshet og omfattende fattigdom. I mange år raste en blodig borgerkrig – den tok slutt i 1990 og en rekke planer om forsoningsarbeid ble unnfanget. Men lite ble gjort fra offisielt hold i landet og arbeidet med å gjøre noe med forholdet mellom mennesker i familie, venner og miljøer som hadde stått mot hverandre under krigen, ble i stor grad overlatt til de involverte selv og noen ildsjeler.

Som klinisk psykolog og forsker har jeg lenge vært interessert i hvordan man arbeider psykologisk med slike vanskelige spørsmål i en situasjon preget av mangler, nød og usikkerhet. Med utgangspunkt i dette gjennomførte jeg en undersøkelse blant nicaraguanske helsearbeidere, først og fremst profesjonelle opptatt med psykisk helse og psykososial rehabilitering. Jeg var interessert i å vite hvordan de organiserte sitt arbeid med dem som var blitt rammet av krigen, både direkte og indirekte, hva de la vekt på og hvilke tilnærminger de brukte (Sveaass & Castillo, 2000; Sveaass, 2000).

Mange forskjellige erfaringer ble beskrevet, men det som var gjennomgående var følgende observasjoner: Det psykososiale arbeidet, dvs. gruppearbeid, individuelle samtaler, familiearbeid og opp-trening, hadde to primære målset-tinger.

Det ene var å rehabilitere og gjenin-tegrere mennesker som på grunn av krig og overgrep var blitt margin-alisert og ofte ute av stand til å leve et alminnelig liv. Det ble ofte beskrevet at disse menneskene, fra å være unge, idealistiske mennesker som hadde gått inn krigen på den ene eller den andre siden, hadde mistet sine beste år, de var blitt skadet eller i hvert fall forandret så sterkt at de ikke var i stand til å forsørge familier, og de var dermed også en belastning for sitt nærmiljø. Det å gi dem hjelp, støtte og ofte opplæring kunne gi dem muligheten til et mer aktivt liv og dermed også gi dem verdigheten tilbake.

Det andre store målet var for-soning. I alt det praktiske psykolo-giske arbeidet var det å føre mennesker sammen som hadde stått på forskjellig side av krigen et overordnet mål. Dette ble beskrevet som et mål som ville gi den enkelte mer ro og styrke i sitt forhold til andre, ville gjøre det

mulig å bearbeide traumatiske hendelser fra krigen, og også skape større samhold og solidaritet i miljøer som ofte var svekket på grunn av de politiske motset-ningene de hadde levd med i mange år.

Det praktiske forsoningsarbeidet besto i at gruppene de arbeidet med konsekvent var sammensatt av representanter fra begge sider av krigen – og målet var at tidligere sandinister og contrassoldater kunne samtale om det som hadde vært, samt gjøre praktisk arbeid sammen. Rammen for dette var at alle på et vis var blitt ofre i den krigen de hadde ført, de var blitt brukt av politiske systemer og fiendskapet var skapt av andre. Utfordringen nå ble å se gjennom dette, få øye på menneskene og forsone seg på dette nivået. Disse ideene ble gjennomført i arbeidet med mannsgrupper, kvinnegrupper og familiearbeid, og ble formulert som det overordnede målet for helse og rehabilitering. Og det som sterkest kjennetegnet arbeidet var at det ble gjennomført på et mikro-nivå, dvs. i små grupper og miljøer, uten noen form for offentlig repre-sentasjon i form av politikere som tok ansvar eller påtok seg skyld, og uten noen form for juridisk hand-ling eller rettmessige prosesser.

Organisert vold og menneskerettighetsbrudd

En forutsetning for å kunne tenke forsoning og forsoningsstrategier vil være å utforske nærmere hva som kjennetegner de forutgående overgrepene og hvilke spesifikke konsekvenser disse har i menneskers liv. Når det gjelder forsoningsarbeid i familier vil kunnskap om hvordan for eksempel vold og usikkerhet virker på barns forhold til de voksne være viktig å vite noe om for å kunne skape nye og bedre forutsetninger i familienes liv. Når det gjelder forsoning etter menneskerettighetsbrudd er det viktig å tydeliggjøre hva det er som gjør grove menneskerettighetsbrudd spesielt destruktive både på den enkelte og på samfunnet mer generelt. For selv om disse bruddene er forbudt i følge internasjonale konvensjoner, og det foreligger en sterk moralsk vilje til å respektere menneskerettigheter, er det å forstå hvordan de rammer viktig for å kunne beskrive mulige forsonende hendelser i ettertid.

Når vi snakker om grove menneskerettighetsbrudd og om den organiserte volden, snakker vi om den form for vold som blir påført av personer som i egenskap av egen eller gjennom delegert myndighet fra andre i myndighetsposisjon, handler i den hensikt å true,

skremme, ydmyke, skade, svekke eller lignende. Det er handlinger som har smerte og nedbryting som mål og det er strategier som bevisst tar sikte på å skape meningsforvirring, oppsplitting og usikkerhet hos dem det rammer, både direkte og indirekte (se også Genefke, 1986; Sveaass, 1994; Sveaass & Lavik, 2000).

Den engelske sosiologen Peter Mariss (1982) har uttalt at et samfunn som gir sine borgere optimale betingelser er et samfunn som tillater organisering av mening, tillater tilknytning mellom mennesker, forutsigbarhet og reduksjon i usikkerhet. Et samfunn preget av organisert vold bryter alle disse forutsetningene på en gjennomført måte. I det følgende vil noen av de mest karakteristiske psykologiske konsekvenser av organisert vold og menneskerettighetsbrudd, beskrives.

Psykologiske konsekvenser

Den systematiske volden og usikkerheten fører ofte til endring av mellommenneskelige relasjoner. I en situasjon der overvåkingen føles som konstant, angiveri og ryktemakeri blomstrer, blir det vanskelig å stole på andre, selv mennesker en kjenner. Mistillit og usikkerhet skapes. I en situasjon der makten er svært ulikt fordelt og total kontroll synes å være mål for

makthavere, vil benekting og hemmeligholdelse ofte være en del av strategien. Hendelser blir benektet, fordreid eller fortolket på en så spesiell måte at mennesker opplever at hele virkelighetsopplevelsen fordreies. Dette fører igjen til at tillit til egne vurderinger kan brytes ned og tvil kan råde selv om egne synspunkter og standpunkter.

I en situasjon der menneskerettighetene brytes systematisk og brutalt, vil det som vanligvis gir sammenheng og mening, slik Mariss beskriver det, systematisk bli brutt ned. Verdier og normer undergraves, og det skapes usikkerhet om hvilke regler og normer som gjelder. Det skapes en unntakstilstand der andre forhold legges til grunn enn det enn ellers har levd etter. En slik situasjon gir den enkelte manglende kontroll og oversikt over tilværelsen, noe som ofte gjør planlegging og fremtidspektiver vanskelig å ha. Og manglende kontroll og oversikt fører til at tilværelsen blir uforutsigbar og forvirrende, noe som igjen kan avle makteløshet og apati. Ofte blir selvsensur og underkastelse en reaksjon eller kanskje snarere en fornuftig overlevelsesstrategi.

Med andre ord – det er dypt gripende og vesentlige sider av den

menneskelige tilværelse som trues eller skades i en situasjon der vold og menneskerettighetsbrudd regjeres. Sagt på en annen måte – vesentlige relasjoner i tilværelsen endres – det dreier seg om relasjoner til en selv, til egen kropp, til andre mennesker, til livet, til fremtiden og til samfunnet.

Det å forholde seg til dette i ettetid og velge å slåss for å komme tilbake, gjenvinne en tro på at noe av dette kan gjenopprettes, innebærer en omfattende prosess som krever omstilling og bearbeiding hos den enkelte. Men dette vil også forutsette at det skjer endringer rundt dem, med andre ord, at det foregår sosiale prosesser som bekrefter at forandring er i ferd med å skje, at volden og usikkerheten skal opphøre, at det skal ryddes opp i urett begått og at forholdet til andre igjen kan normaliseres og at mellommenneskelige relasjoner kan få tilbake et preg av tillit og åpenhet.

Det er som ledd i en slik prosess at vi kan forstå forsoning. Det å gjenskape freden, eller det å gjenskape demokrati, innebærer å gjenskape tillit, åpne for delaktighet og medansvar og skape større oversikt og forutsigbarhet. Forsoning blir derfor noe som skjer på mange nivåer, og som innebærer både

individuell og relasjonell bearbeidning. En kan kanskje si det slik at forsoning utgjør helt vesentlige byggesteiner i arbeidet med å gjenetablere troen på en selv, andre og livet.

Men – hva må skje for at en slik forsoningsprosess skal komme i gang og for at forsoning skal kunne bli en realitet?

Forutsetninger for forsoning

Det er langt fra lett å beskrive forutsetninger som skal pretendere å kunne gjelde i forhold til alle situasjoner der forsoning mellom parter skal arbeides med. Konflikten vil ofte ha vært svært ulike. Variasjon av styrkeforholdene, hvem som deltar på ulike sider i konflikten, varighet og intensitet osv. er eksempler på forhold som vil spille inn når konflikten skal bearbeides i ettertid. De forutsetningene som beskrives i det følgende vil derfor kanskje ha større gyldighet i noen situasjoner enn i andre.

Forsoning og forsoningsinitiativ bør være initiert av mennesker i sentrale, eventuelt offentlige posisjoner med særlig og tydelig ansvar. Det bør være mennesker som nyter respekt og anerkjennelse i flere grupper, som har tilgang på informasjon og som har kontakt

med spesielle deler av samfunnets instanser, for eksempel rettsvesen.

I en prosess som dette kan det være av stor betydning at hemmeligheter og tilslørende strategier blir beskrevet, og at overgrep avdekkes og innrømmes. I den sammenheng vil arbeid for å avdekke menneskerettighetsbrudd og voldelige begivenheter, det å klarlegge ansvarsforhold og hendelsesforløp nok alltid være sentralt, men kanskje viktigere i noen overgangssituasjoner enn andre. For eksempel har det etter militærdiktaturene i Latin Amerika vært helt vesentlig å få avdekket overgrepene, få frem hendelser og ansvarsforhold og få de ansvarlige til å erkjenne det de gjorde, etter mange års systematiske tildekkinger.

Tydliggjøring og avklaring av ansvarsforhold synes å være en viktig forutsetning for det moralske oppgjøret eller oppryddingen som vil kunne finne sted. Det må vises vilje til å gi verdiene en plass igjen, restituere det moralske univers. Og handlinger, først og fremst overgrep, må beklages, og forespørsel om tilgivelse synes å være et viktig element.

En viktig forutsetning for brobygging er å sikre at nye overgrep ikke forekommer, eller at mennesker ikke utsettes for trusler når de står

frem med sine historier. Dette er et sentralt problem og sannsynligvis, i mange sammenhenger, en viktig hindring for at fortellinger ikke kommer frem og for at tilnærming til den andre part ikke kommer i gang.

Et tema som langt fra er forsket tilstrekkelig på, er betydningen av kompensasjon til ofrene, og hva en eventuell erstatning vil kunne bety for den moralske, sosiale og psykologiske heling. Det er også et åpent spørsmål hva slags type kompensasjon det er rimelig å arbeide for og hva slags funksjon de ulike formene vil ha – dette igjen vil selvsagt også være avhengig både av type overgrep og ikke minst, hvordan hendelsene er blitt opplevd av den som har vært utsatt. Det er hvordan historiene om overgrep passer inn i historien om livet som sannsynligvis mer enn noe annet vil kunne gi retning til hva slags kompensasjon eller erstatning som er rimelig. Et mer vilkårlig overgrep som ikke rommer noen mening for den som utsettes, vil kunne kompenseres på en annen måte enn skader etter et langt liv i en kamp som er ideologisk og moralsk motivert. Arbeid med å utvikle måter å forstå kompensasjon på, hele spennvidden fra den moralske oppreisning til den økonomiske erstatning er tema for den engelske organisasjonen

Redress, Seeking Reparation for Torture Survivors. De har utgitt en manual for fremgangsmåter når det gjelder dette, "Challenging Impunity for Torture" (2000).

Det som i alle fall peker seg ut som en vesentlig forutsetning for heling og forsoning er at det gir muligheter for rehabilitering av de utsatte, både moralsk og helsemessig, psykologisk. Det å møte en villighet til å gjøre noe med skader og en villighet til å rette opp på skader som er forvoldt en, kan ha stor betydning både for heling og forsoning. I Nicaragua var både yrkesmessig og helsemessig rehabilitering sett på som ledd i den nasjonale forsoningsprosess. Uten at personene fikk anledning til å reise seg igjen, ta tilbake sin egenverdi og helse, ville en god forsoning heller ikke finne sted.

Mange veier til forsoning

Det finnes mange veier til forsoning og mange ulike modeller for hvordan arbeidet kan komme i stand. Det finnes i dag en rekke ulike prosesser og organiserte initiativ når det gjelder å gjøre opp med en smertefull fortid. Den samfunnsmessige og politiske bearbeidingen av overgrep og urett kan ta en rekke ulike veier.

Andreassen & Skar (1998) peker på at det vil være samfunnsmessige, historiske og politiske forskjeller og særtrekk som bestemmer valg av prosesser og oppgjør i et samfunn som gjennomlever overgangen fra diktatur og krig til demokrati og fred. I dag snakkes det ofte om sannhetskommisjoner av forskjellig slag, slik en har sett det for eksempel i Chile og Guatemala. Her tok rapportene utgangspunkt i overgrep som var begått og hvem de var rettet mot, men pekte i liten grad ut de ansvarlige for overgrepene. I Sør-Afrika var sannhetskommisjonen også en forsoningskommisjon – og arbeidet besto i å få offer og overgriper til å stå frem med sine historier, og der tilgivelse og beklagelse kunne utgjøre sentrale elementer. Det var en prosess som tok sikte på å avdekke og tydeliggjøre, men også på å legge ansvar på de skyldige. Forsoning skulle komme i stand ved at partene kunne møtes og gi uttrykk for sterk beklagelse, be om tilgivelse og eventuelt motta tilgivelse. I mange tilfeller ble overgripere innvilget amnesti mot å fremstå med de sanne historiene om det som skjedde. Prosessen hadde forsoning som mål, ikke rettsprosess og straffansvar (se de la Rey & Owens, 1998).

Til forskjell fra dette vil ulike former for rettsoppgjør ha som siktemål å avdekke overgrep og få frem det strafferettslige ansvaret. Rettsprosessen skal dermed munne ut i at de ansvarlige straffes for sine handlinger. Det finnes både nasjonale og internasjonale rettsoppgjør eller tribunaler. Mer om dette i artikkelen til Skaar i denne rapporten.

Det finnes eksempler på prosesser som er initiert, ikke av juridiske eller offisielle instanser, men av grupper selv, av personer som ønsker å skape fredelige prosesser og forsoning. Eksempelet fra Nicaragua viser dette. Det finnes også andre steder historier om bruk av tradisjonelle konfliktløsende og kontaktskapende ritualer eller arrangementer som aktiviseres for å redusere spenning og skape forsoning, for eksempel Just Therapy Group i New Zealand (Warnnn, 1992; Errante, 1999).

Spørsmålet om hva slags prosesser som gir det beste grunnlaget for reparasjon og forsoning ut fra et psykologisk perspektiv er ikke lett å svare på. Mange vil hevde at rettslige oppgjør der de ansvarlige blir stilt straffmessig ansvarlig for sine handlinger er en forutsetning

for demokrati, forsoning og heling. Kofi Annan sa følgende da han, juli 1998, holdt sin tale i forbindelse med opprettelsen av den internasjonale straffedomstolen (ICC): "There can be no global justice unless the worst of crimes - crimes against humanity - are subject to the law".

Samtidig blir det også hevdet at slike omfattende rettsprosesser kan bli for krevende både økonomisk og sosialt, og at de til og med kan forstyrre forsoningsprosessen ved at de i for sterk grad ripper opp i gamle sår.

Det er ofte pekt på at prosesser etter mønster av den sørafrikanske sannhetskommisjonen fungerer som den beste form for bekreftelse av historien og oppreisning for de rammede. Det var en prosess som ga de utsatte anledning til å sette ord på det umulige og stå frem med historien på en måte som gjorde det lettere å håndtere i ettertid. I denne prosessen ble det lagt stor vekt på å uttrykke de skyldiges ansvar og også vilje til å be om tilgivelse. Denne direkte konfrontasjonen mellom offer og overgriper, der historien ble fortalt, bekreftet og sterkt beklaget kan sies å danne en viktig kollektiv ramme rundt den enkeltes reparasjonsprosess (de la Rey & Owens,

1998). Det var også noe annet å fremsette en historie i en situasjon preget av ønske om forsoning og tilgivelse enn å fremstå som et vitne i en sammenheng der prosessen skal munne ut i straff.

Men igjen – her vet vi foreløpig svært lite, og det er gjort svært få studier når det gjelder betydningen av oppgjør for rehabilitering og reparasjon, både individuelt og kollektivt. Men også her skjer det noe og et par større forskningsarbeider tar nå sikte på å tydeliggjøre hvordan mennesker i ulike posisjoner i forhold til menneskerettighetsbrudd opplever behovet for og betydningen av rettsoppgjør, sannhetskommisjoner osv. (Rojas, 1998).

Straffefrihet og amnestilover – psykologiske konsekvenser

Mye fokus de senere årene har vært gitt til amnestilover og straffefrihet som eksempler på særdeles mangelfull forberedelse til forsoning. Det er særlig helsearbeidere og menneskerettighetsaktivister, som har arbeidet i nær kontakt med dem utsatt for overgrep som har pekt på de omfattende og potensielle skadevirkninger som straffefrihet kan ha. Først og fremst hevdes det at straffefrihet innebærer en forlengelse av benekting av overgrep og ingen

offentlig anerkjennelse av at de faktisk har skjedd. Dette medfører igjen fravær av offentlig fordømmelse av det som har skjedd og dermed ingen hendelse som skal straffes eller beklages. Straffefrihet innebærer at det ikke behøver å foreligge noen offentlig avklaring eller ansvarsavklaring, noe som kan føre mennesker og samfunnet som helhet inn i et uklart moralsk farvann, der de moralske grensene blir utydelige og der samfunnets verdimeslige basis rokkes ved. Det er også beskrevet som et slags historisk ingenmannsland – for hvor befinner man seg i forhold til historien når kriminelle hendelser benektes og aksepteres, og der store gruppers lidelser blir oversett eller ikke tatt på alvor. Hva er det da egentlig som har skjedd?

Som konsekvens av disse refleksjonene vil det eneste som kan reetablere et moralsk univers være prosesser som påpeker, avklarer og dømmer. Bare slike rettsprosesser, blir det hevdet (for eksempel Rojas, 1998) kan gjenopprette balansen og skape et sosialt rom for rettferdighet. Lov og orden kan reetableres gjennom en offentlig avklaring av rett og galt. Gjennom å tydeliggjøre og dømme det gale som er begått, er man med på å gjeninnføre idealene og troen på et rettferdig samfunn. Dermed legges

også grunnlaget for en rettferdig forsoning.

Sist men ikke minst – straffefrihet må motarbeides for at en felles historie skal kunne skapes, utvikle en felles narrativ om det som har skjedd. Straffeoppgjør forstått på denne måten vil representere følgende: Bekreftelse av hendelser, forhandle frem en felles sannhet og dermed skape en felles fremtid i et splittet samfunn. Dette vil kunne bidra til å skape en slags avslutning, gi rom for sorg og tap og åpne opp for fellesskap og samhandling (se Korden et al., 1995; Rojas, 1995; 1998; Sveaass, 1994).

Noen kommentarer til slutt

Forsoning og forsoningsstrategier representerer uendelig mange vanskelige spørsmål og utfordringer. Nettopp fordi forsoning og fravær av konflikt er målene, vil en måtte ta mange moralske valg underveis som er langt fra enkle. Og – landskapet vi beveger oss i når det gjelder denne diskusjonen er på mange måter belagt med miner.

Jeg har argumentert for det utrolig destruktive ved grove menneskerettighetsbrudd både psykologisk og moralsk. Gjenoppbyggingen er således en mangfoldig prosess der det er lett å gå feil og kjøre seg

fast. Når konfliktløsning og forsoning mellom grupper gjøres til det viktigste målet, vil spesielle hensyn som fremmer, eventuelt hemmer, en slik prosess bli vurdert. Det vil være et spørsmål om hvor langt en skal gå når det gjelder overgrep og tydeliggjøring av konflikten, og også betydningen av rettsoppgjør vil være et tema i denne vurderingen. Vil det være slik at en velger å tone ned konflikt i forhold til det som kan skape fremtidig samhold? Og – hva slags konsekvenser vil eventuelt dette kunne ha for prosessen? For vi vet jo at når stor urett er begått er fortellingen om dette viktig å få frem, samtidig som perspektivet skal være på fremtid, fred og ny samling. Forsoningen er derfor ofte så vanskelig. Og den vil nok innebære en prosess som er å sammenligne med en togreise – der en ikke kan kjøre innom alle de stasjonene som kan synes viktige å stoppe ved fordi det er så viktig å komme til det endelige målet. Noe må fokuseres mindre for at noe annet skal fokuseres mer. Og når brobygging overordnes konfliktutredning, kan nok mange føle seg mindre ivaretatt, ikke tilstrekkelig tatt på alvor eller respektert.

Derfor vil jeg avslutningsvis antyde at dersom forsoning skal være mulig, må oppmerksomhet vies til rehabilitering og til de hendelser som vi vet kan føre til heling, både sosialt og psykologisk. Mennesker som fremdeles føler seg ydmyket, mennesker som ikke har hatt sjansen til å reise seg igjen, til å stå på sine ben og vite at de duger, mennesker som fremdeles lever under stor frykt, vil kanskje ha vanskelig for å bidra aktivt til en forsoningsprosess. Kanskje vil de også føle at deres situasjon ikke er nok ivaretatt. Forsoning er en prosess mellom mennesker som har klart å bevege seg et lite stykke, som føler at de kan stå oppreist psykologisk sett, som føler at verdigheten er på vei tilbake og som ser verdien av å delta på en meningsfull måte i en forsoningsprosess. Og det forutsetter også at de har psykologisk plass til å se den andre – den tidligere motparten. For det er en prosess mellom to parter, mellom to parter som begge må kunne vise hverandre respekt. Dersom noen av de forutgående betingelsene blir ivaretatt vil en forsoningsprosess kunne ha, ikke bare en freds- og rekonstruerende funksjon, men også en helende og lindrende funksjon – forhåpentligvis.

Litteratur:

- Andreassen, B-A. & Skaar, E. (1998).** *Forsoning eller rettferdighet? Oslo: Cappelen Akademisk Forlag.*
- de la Rey, C. & Owens, I. (1998).** *Perceptions of psychosocial healing and the Truth and Reconciliation Commission in South Africa. Peace and Conflict: Journal of Peace Psychology, 4, 257-270.*
- Errante, A. (1999).** *Peace work as grief work in Mozambique and South Africa: Postconflict communities as context for child and youth socialization. Peace and Conflict: Journal of Peace Psychology, 5, 261-279.*
- Kordon, D., Edelman, L., Lagos, D. & Kersner, D.(1995).** *La Impunidad. Una Perspectiva Psicosocial y Clinica (Impunity: A Psychosocial and Clinical Perspective). Buenos Aires: Editorial Sudamericana.*
- Lavik, N.J. (1994).** *Organized violence and mental health – historical and psychological perspectives on the 20th century. In N.J. Lavik, M. Nygård, N. Sveaass & E. Fannemel (Eds.), Pain and Survival. Human Rights Violations and Mental Health (pp. 85-116). Oslo: Scandinavian University Press.*
- Mariss, P. (1982).** *The social construction of uncertainty. In C.M. Pares et al (eds): Attachment across the Life Cycle. London: Tavistock/Routledge.*
- Redress (2000).** *Challenging impunity for torture. A manual for bringing criminal and civil proceedings in England and Wales for torture committed abroad. Surrey: The Redress Trust.*
- Rojas, P. (1995).** *Apuntes para el estudio del efecto de la impunidad desde una perspectiva medico-psicologica. Manuscript.(Notes to a study of the effect of impunity from a medical/psychological perspective). Santiago de Chile: CODEPU:DITT*
- Rojas, P., Espinoza, V.E., Urquieta, O.J. & Soto, H.(1998).** *Tarde pero llega. Pinochet ante la justicia espanhola. (Late, but getting there. Pinochet confronting the Spanish Justice). Santiago: Coleccion Septiembre, CODEPU.*

- Sveaass, N. & Lavik, N.J. (2000).** *Psychological Aspects of Human Rights Violations. The Importance of Justice and Reconciliation. Nordic Journal of International Law*, 69, 35-52.
- Sveaass, N. (1994a).** *The organized destruction of meaning. In N.J. Lavik, M. Nygård, N. Sveaass & E. Fannemel (Eds.), Pain and Survival. Human Rights Violations and Mental Health (pp. 43-64). Oslo: Scandinavian University Press.*
- Sveaass, N. (1994b).** *The psychological effects of impunity. In N.J. Lavik, M. Nygård, N. Sveaass & E. Fannemel (Eds.), Pain and Survival. Human Rights Violations and Mental Health (pp. 211-220). Oslo: Scandinavian University Press.*
- Sveaass, N. (1999).** *Straffefrihet – når reparasjon og forsoning blir forhindret. Mennesker og rettigheter*, 4, 245-252.
- Sveaass, N. & Castillo, M. (2000).** *From War Hero to Cripple: An Interview Study on Psychosocial Intervention and Social Reconstruction in Nicaragua. Peace and Conflict: Journal of Peace Psychology*, 6, 113-133.
- Sveaass, N. (2000).** *Psychological Work in a Post War Context – Experiences from Nicaragua. Community, Work & Family*, 3, 37-64.
- Waldegrave, C. & Tamasese, K (1993).** *Some Central Ideas in the "Just Therapy" Approach. A.N.Z. Journal of Family Therapy*, 1, 1-8.

Forsoning og sosial utvikling

Av Atle Sommerfeldt, generalsekretær i Kirkes Nødhjelp

Forutsetninger for å kunne tale om forsoning

Før en kan tale meningsfylt om forsoning, må en forstå konfliktene og krisenes dybde blant alminnelige folk, deres gjennomsyring av enkeltpersoners og lokalsamfunns holdninger og følelser. Konfliktene har økonomiske, politiske og militære sider, men for å få en dypere forståelse av forsoning må vi tale sant om konflikten og fiendskapets sosiale realitet. Forsoning handler derfor om sannhet. Dernest må det fastholdes at forsoning ikke handler om å harmonisere eller være forsonlig. Forsoning er et begrep som tar sitt utgangspunkt i reelt fiendskap med reelle overgrep. Forsoning handler derfor også om rettferdighet.

Kirkens Nødhjelp har, fra vi ble etablert i 1947, som humanitær aksjon til beste for Norges tidligere fiender – den tyske sivilbefolkningen, sett sitt arbeid i stort som et bidrag til forsoningsprosesser. Det store Sudan-programmet ble for eksempel initiert på 1970-tallet for å støtte opp under den sudanske fredsavtalen fra 1972. På 1990-tallet har vi vært dypt involvert både spisst og mer allment i forsonings-

prosesser på alle kontinenter. Vår tilhørighet til den økumeniske bevegelse og særlig Kirkenes Verdensråds arbeid i konfliktområder- og ikke minst deres studier av straffrihet i Latin-Amerika, har vært viktig for oss. Engasjementet har vært båret av enkeltpersoner og i økende grad blitt forankret institusjonelt. Alt dette har gitt oss en stor porsjon ydmykhet i møte med forsoningens utfordringer. Jeg personlig har lært at dersom jeg i mitt liv ikke tør å forholde meg til mine egne erfaringer av krenkethet og krenkelse, er det ikke mulig å bidra i andres strev med det samme. Og derfor også hele tiden å fastholde at forsoning aldri kan dyttes på noen utenfra som moralsk eller politisk krav. Det er konfliktbærerene selv som må definere prosessen og de ulike elementer de mener er nødvendige. Ingen kan drive forsoningsprosesser på vegne av andre – og ingen utenfra kan bestemme utformingen av dem. Prosessene må eies og drives av dem det gjelder. Det betyr ikke at internasjonale aktører ikke skal spille en viktig rolle, men det betyr at vi som er slike aktører må kjenne vår plass.

Sosial utvikling i perspektiv

Først en kortfattet definisjon av forsoning, som i denne sammenheng er uten en utdypende forklaring: "Forsoning er at tidligere fiender bygger en felles fremtid."

Sosial utvikling forstås videre som den samfunnsprosess som bidrar til at mennesker i konfliktområder, i sitt hverdagsliv, erfarer at en felles framtid gir et bedre liv med større grad av virkeliggjøring av grunnleggende menneskelige rettigheter, enn prekonflikt og segregasjon vil gjøre. Denne sosiale utvikling må sees i sammenheng med fire andre nødvendige delprosesser i forsoningen:

– Den politiske prosess der et legitimt politiske lederskap setter rammer- og retning for forsoningsprosessen. Betydningen av ANCs lederskap i Sør-Afrika-prosessen kan for eksempel ikke undervurderes, og må gis det meste av æren for at overgangen i Sør-Afrika ble gjennomført. Men, også de Klerks lederskap var vesentlig. Først og fremst på to punkter: a) de ville skape en felles framtid, b) de lar ikke ekstremister bestemme prosessen, helt ulikt for eksempel håndteringen i Det hellige land. Men en prosess som er styrt av politisk nødvendighet alene er utilstrekkelig.

– Den rettslige prosess der overgriper blir stilt rettslig til ansvar for konkrete handlinger. Erfaringene viser at slike prosesser, nasjonale og/eller internasjonale, er nødvendige ledd i en forsoningsprosess, primært for å markere et oppgjør med fortiden, å fastholde ansvar og avdekke sannhet. I noe utstrekning gir det også rom for rettferdighet, selv om jeg personlig er meget nølende til å knytte dette for tett på rettsoppgjøret. Det kan lede til en misforståelse om at et rettsoppgjør, etter et folkemord eller apartheid, kan gjenopprette eller skape rettferdighet. Til det er rettssystemet alt for begrenset. Det er også viktig å fastholde at opprettelsen av en internasjonal straffedomstol og den økte bruken av krigsforbryterdomstoler er viktige institusjoner som må styrkes. Men disse kan verken ta fra nasjonale institusjoner deres rolle og betydning, eller sees som tilstrekkelig for en forsoningsprosess. Rettslige prosesser er nødvendige, men ikke tilstrekkelige elementer i en forsoningsprosess.

– Terapeutiske prosesser for enkeltpersoner og mindre grupper er også en nødvendig komponent i en forsoningsprosess. Det må etableres arenaer der sorgbearbeidelse kan finne sted og traumer kan behandles. Slike prosesser må finne

fram til en dynamisk samhandling mellom profesjonelle aktører og sosiale nettverk basert på tradisjonelle, sorgbearbeidende strukturer og arenaer i de aktuelle samfunn og kulturer.

– Religiøse prosesser er den fjerde komponenten som må være en del av en forsoningsprosess. Religiøse institusjoner vil ha ritualer som arbeider med kjernebegreper som skyld, ansvar, bitterhet, manglende selverkjennelse, sannhet. Religiøse institusjoner har også i de fleste tilfeller vært en del av konfliktene og er slik sett vesentlige ikke bare som arenaer, men også som aktører som selv må gå inn i spørsmål om skyld og ansvar. Selv om befolkningens tilhørighet til religiøse institusjoner varierer fra samfunn til samfunn, er det allikevel slik at selv i de mest sekulære samfunn kan religionen forhindre forsoningsprosessene og bli brukt som konfliktforebygger. Nettopp derfor må religiøse prosesser være en del av dette.

Disse fire prosessene må kompletteres med den femte – sosial utvikling. Utfordringen er å skape samhandling mellom prosessene slik at arenaer og aktører med sine ulike bidrag, driver forsoningsprosessene framover. Enhver aktør som vil hevde en sentral rolle, bør

dempes. Det er samhandlingen mellom alle som er det nødvendige.

Sosial utvikling

Sosial utvikling handler altså om at alminnelige folk skal oppleve at forsoningsprosessene forbedrer deres hverdag. I vårt hjemlige miljø kan vi godt kalle dette bistandens rolle i forsoningsprosesser, da selvfølgelig inkludert både det humanitære og det langsiktige arbeidet. Dette dreier seg om å oppfylle grunnleggende rettigheter knyttet til arbeid, helse, utdanning og mat. Uten at disse rettighetene oppfylles, blir mye annet uinteressant for folk flest. Og da er mulighetene for gjenåpning av konfliktene sterkt tilstede. Gjenoppbygging etter konflikt/diktatur/folkemord er alltid meget komplisert fordi det er ressurskrevende og det internasjonale samfunn har få instrumenter til virkelig å håndtere dette. Det finnes intet system for gjeldssletting for de nye regimer, det finnes få land som har øremerkede midler eller allokeringsordninger til dette, og de multilaterale finansinstitusjonene har heller ikke adekvate instrumenter eller holdninger. Det hele blir som regel styrt på ad hoc-basis, avhengig av den politiske interesse landområdet har. Det blir helt avgjørende at vi i norsk utviklingspolitikk framover, dersom

Norge skal fastholde ambisjonene om å prioritere fredsprosesser og humanitær innsats, finner måter hvor vi kan få alt dette på plass.

Dertil er det meget vesentlig å identifisere relevante aktører i det sosiale utviklingsarbeidet. Da må en definere hvilke sosiale formasjoner som påvirker folks hverdag, som kan engasjere dem og motivere dem, hvem det er som gir folk hjelp til livstolkning og meningsdanning, hvem det er som folk har tillit til, bryr seg om deres liv, er en del av deres fortid og framtid og som kan være med å forbedre deres daglige liv. I noen grad vil slike sosiale aktører kunne identifiseres innenfor statsapparat og politikk. Nye politiske bevegelser som representerer den nye tid og framtidens mål, vil være nødvendige aktører og ha behov for solid økonomisk og faglig støtte; men for å hindre at de nye makthaverne utnytter den nyvunnet legitimitet og økonomiske muligheter til maktmisbruk, er det avgjørende å identifisere aktører som forankrer den sosiale utviklingen i lokalsamfunn og nedenfra. Denne forankringen hos legitime, lokale aktører er helt avgjørende for å sikre de sosiale utviklingsprosessers bærekraft. Sosial utvikling kan ikke skje uten en meget sentral rolle for organisasjoner i det sivile samfunn med

forankring og legitimitet i lokalsamfunnet og i beste fall også på nasjonalt nivå. Det begrenser rollen til internasjonale operatører i det sivile samfunn i denne fasen, og det begrenser rollen til nyutviklede institutter og organisasjoner som surfer på den nye tids muligheter.

Utfordringen er imidlertid at slike legitime og forankrede organisasjoner i det sivile samfunn ofte har vært en del av konfliktene. Det kirkelige system vet det meste om dette, der kirkelige aktører som regel er til stede på alle sider i en konflikt. Men for forsoningsprosessen generelt og for sosial utvikling spesielt, er dette først og fremst en styrke. Nettopp legitimiteten har gjort dem til en del av konflikten – og dermed også potensielt til en del av løsningen.

Organisasjoner av særlig interesse er vanligvis humanitære organisasjoner, næringslivets organisasjoner, religiøse institusjoner og organisasjoner, kulturbevegelser, kvinnebevegelser, ungdomsbevegelser, forelderforeninger. Listen er lang, og kan gjøres lengre, avhengig av kontekst. I Etiopia for eksempel er begravelsesforeninger helt sentrale, mens de ikke finnes i Kosovo.

Dernest vil spesialiserte og mer "moderne" organisasjoner kunne

spille en betydelig rolle, under forutsetning av at de forankrer seg lokalt, helst i samarbeid med de mer tradisjonelle organisasjonene. Slik kan de tjene som faglige ressurser for disse og få større grad av legitimitet. Faren er jo at disse organisasjonenes evne til å formulere seg "moderne" i forhold til det internasjonale samfunns krav, gjør at deres legitimitet ikke søkes lokalt og nasjonalt, men hos internasjonale givergrupper. Det kan bli fine rapporter av slikt, men mer begrenset sosial utvikling og forsoning.

På dette feltet har vi også i Norge en utfordring for å forbedre samhandlingen mellom de klassiske humanitære organisasjonene med folkelig forankring i Norge og ute, og de mer spesialiserte organisasjonene. Dersom for eksempel det meget fruktbare samarbeidet

mellom Kirkens Nødhjelp og Helsingforskomiteen som har resultert i denne boka, og konferansen, likeledes samarbeidet i Det norske menneskerettsfond, kan videreutvikles, tror jeg dette vil kunne bringe en ny dimensjon inn i norske bidrag i det sivile samfunn til forsoningsprosessene.

Ingen snarvei til forsoning

Sosial utvikling er møysommelig, lite spektakulær og svært langsiktig, slik alminnelige folks liv og framtid faktisk er. Det er kanskje ikke alltid det mest intellektuelt stimulerende. Men for forsoningsprosessen – å få folk til å oppleve at en felles framtid er et gode, er det helt nødvendig. Uten sosial utvikling, ingen forsoning. Sosial utvikling gjør det tindrende klart for dem som måtte tvile at det finnes ingen snarvei til forsoning.

Korleis kan ulike politiske mekanismar bidra til forsoning?

Av Elin Skaar, forsker ved Christian Michelsens Institutt i Bergen

Forsoning. Etter å ha tenkt ein del på det ordet er eg kommen fram til at til sjuande og sist så må forsoning skje på det individuelle plan, d.v.s. at det er individet som må forsona seg med motparten som ein har hata, eller lidd overtramp frå, eller vorten utsett for vald frå. Når mange nok individ har tilgitt overgrepa og fått gjenreist tillit både til motparten og til staten, kan ein snakka om kollektiv forsoning.

Forsoninger ingen enkel prosess. Etter ein krisesituasjon må både individ og samfunnet som heilskap forhalda seg til fortida, til notida, og til framtida. Eg skal snakka litt om korleis *politiske mekanismar* kan bidra til forsoning. M.a.o. kva slags politiske tiltak kan ein setja i gang for å skapa samarbeid og tillit etter ein – kortvarig eller langvarig – periode med store motsetnader i eit samfunn? Eg har valt å leggja særleg vekt på typiske mekanismar som er meint å bidra til sanning og rettferd - to sentrale element i forsoningsprosessar – nemleg sanningskommisjonar og rettsoppgjær.

Før eg held fram, lat meg nemna at eg har mi arbeids- og forskarer erfaring frå ein annan verdsdel enn det tidlige Jugoslavia. Eg har over lengre tid jobba med Chile, Argentina og Uruguay; tre Latinamerikanske land som hadde brutale militærdiktatur på 1970 og deler av 1980-talet. Eg har også jobba komparativt med politiske prosessar i andre land og ulike strategiar for forsoning som regjeringar har freista å etablera etter slutten på militærdiktatur, autoritære regime, eller borgarkrig. Skiljelinjene som ligg til grunn for konflikten kan vera religiøse, etniske, eller politiske. Likevel er menneskerettsbrot ofte ein fellesnemnar: vald, tortur, mord, avrettingar, valdtekt, forsvinningar, intern fordriving av flyktningar, eller store deler av folket i eksil. I verste fall etnisk reinsing og folkemord. Omfanget og typen av overgrep varierer gjerne frå samfunn til samfunn. Kva slags type konflikt har det vore? Kor langvarig har konflikten vore? Har overgrepa vore retta mot små grupper av

samfunnet, eller har mest alle vorte ramma på ein eller annan måte? Svara på desse spørsmåla vil nødvendigvis leggja føringar for kva typar prosessar ein kan og bør setja i gang etter overgangen til demokrati. Ofte er det politiske spelerommet avgrensa ved korleis freden er forhandla fram. Sit den tidlegare diktatoren framleis med makta (som tilfellet var i Jugoslavia)? Kontrollerer eksdiktatoren framleis dei militære styrkane, som lenge var tilfellet i Chile? Lei dei militære nederlag i krig, som i Argentina? Vart freden forhandla fram ved dialog mellom nasjonale partar, som i Sør-Afrika? Eller måtte ein invitera FN inn for å få til fredsforhandlingar, som i Guatemala eller El Salvador?

Det finst mange ulike typar brutale regimer og mange ulike måtar som overgangen til demokrati kan skje på. Likevel kan ein snakka om nokre typar politiske prosessar som har vore meir hyppig brukt enn andre for å skapa fred og forsoning etter at demokratisk styre er gjenoppretta. Desse prosessane botnar som regel i svar på ulike typar krav og press som det nye regimet vert utsett for. Noko forenkla, kan ein sei det på fylgjande måte: På den eine sida vil offera som regel vita sanninga om overgrepa og ha overgriparane straffa. Dei stiller krav om sanning og rettferd. På den

andre sida vil overgriparane ofte fråskrive seg ansvar. Dei hevdar gjerne at dei har redda nasjonen sin frå ein fiende; det vera seg kommunisme eller politisk eller økonomisk dominans av ein annan rase eller etnisk gruppe. Dei som er skuldige i overgrepa vil, naturleg nok, freista å unngå straffeforfylgjing så langt som råd er. Dei stiller difor krav om immunitet og fridom frå strafferett. Desse motstridande krava om sanning og straff versus immunitet som ei regjering må ta stilling til rett etter ein overgang til demokrati eller fred, medfører store og tunge politiske val.

Skal ein la fortid vera fortid, dvs. gjera ingenting? Skal ein gripa fatt i det som har skjedd? Viss ei regjering veljer det siste, er ho ofte sliten mellom to ulike målsetnader. Den eine er å bringa på det reine kva som faktisk har skjedd, dvs. skriva historia om overgrepa. Det andre er å identifisera dei som har utført overgrepa og la dei få si straff. Kan ein både framskaffa sanninga og straffa dei skuldige? Me skal sjå at det ofte er ei spenning mellom jakta på "sanning" og jakta på "rettferd", og det er heller ingen eintydig meining om kva som best fører til forsoning. Tilgjeving og straff er ofte rekna som sentrale element i ein forsoningsprosess, men let dei seg alltid foreina?

For å få fram sanninga om brutalitet og represjon, har mange nye demokrati valt å setja ned såkalla sanningskommisjonar, som har som oppgåve å avdekka ulike brot på menneskerrettane. Vanlegvis vil desse kommisjonane fokusera på offera, ikkje på overgriparane. Tanken er at før ein kan gå vidare og bygga eit fungerande demokrati, må ein vita det som har skjedd. Fakta om overgrepa må leggjast på bordet, og den nye regjeringa må på vegne av staten ta ansvar for det som har skjedd. Det er viktig å vita dette så snart som mogeleg etter overgangen til demokrati eller etablering av fred etter ein borgarkrig. På 1980 og 1990-talet vart sanningskommisjonar nedsett i rundt 15 land over heile verda. I Afrika har ein hatt sanningskommisjonar i Uganda, Rwanda, Etiopia, Chad, og Sør-Afrika. I Latin-Amerika er dei mest kjende kommisjonane i Chile, Argentina, Guatemala, og El Salvador, og to mindre kjende i Uruguay og Brasil. Filippinane er det einaste landet i Asia som hittil har nedsett ein kommisjon, men denne utgav aldri ein rapport. Dersom ein sanningskommisjon vert oppretta i det tidlegare Jugoslavia, slik det er kome framlegg om, vil dette vera den fyrste av sitt slag i Europa.

Sanningskommisjonar er bra på den måten at dei set menneske-

rettsbrot på den politiske dagsordenen. Det er eit forum der offer får komma med sin versjon om det som skjedde. Mange land som har valt denne strategien seier at det har hjulpet folk gjennom ein slags "reinsingsprosess" – der dei har fått kvitta seg med mykje ballast som dei har gått rundt og bore på lenge, kanskje i årevis. Problemet med sanningskommisjonar er at overgriparane vert ofte lova amnesti i motyting for informasjon. Det vil seia at sjølv om ein veit kven som har utført grove menneskerettsbrot, kan dei ikkje straffeforfylgjast. Sanningskommisjonen i Sør-Afrika er nok det mest velkjende dømet på utveksling av informasjon mot garanti om immunitet.

Fordi sanningskommisjonar ofte er akkompnert av amnestilover, kan det lett skapa ein konflikt med den andre viktige politiske mekanismen som ei nyetablert demokratisk regjering har til disposisjon i forsøk på å få til forsoning: å straffa dei skuldige – viss det er politisk mogeleg. Ofte er det ikkje det rett etter enden på ein krig eller diktatur. Det kjem an på maktbalansen mellom dei ulike politiske aktørane, d.v.s. kor sterke overgriparane som gruppe er i forhold til dei som har lidd urett. Forsking har vist at det berre er politisk mogeleg å setja i gang rettsprosessar der det

utgåande regime er den tapande part, det vil sei at dei har lidd nederlag i krig og er fysisk svake. Grunnen er at ei nyvald demokratisk regjering er lite viljug til å ta opp tema som kan framprovosera reaksjonar i form av kuppforsøk eller folkeopprør. Til det er dei som regel alt for ustabile. I heile den moderne etterkrigshistoria så finst det kun fire døme på land som har lukkast å stilla menneskerettsforbrytarar til ansvar rett etter overgangen til demokratisk styre: Hellas i 1975, Etiopia i 1997, Argentina i 1993, og Rwanda – med god hjelp av det internasjonale krigsforbrytartribunalet - i 1994.

Dersom det vert bestemt at ein skal ha rettsoppgjær, står nye vanskelege politiske og juridiske val for tur: Kven skal straffast; dei som planlagde overgrepa eller dei som utførte dei? Dei som gav ordre eller dei som tok i mot ordre? Kor streng skal straffeutmålinga vera? Dødsstraff? Livsvarig fengsel? Ei symbolsk fengselsstraff? Skal dei skuldige dømmast av nasjonale domstolar eller stillast for krigsforbrytartribunal? Det siste spørsmålet har vore aktuelt i Rwanda, der ein har både ein nasjonal og ein internasjonale domstol. Der har det og vore stor konflikt mellom dei to domstolane då det gjeld strafferammene og soningsforhold. For å ta eit

anna velkjend døme, så har heile debatten omkring Pinochet også dreia seg om han kan straffast, og viss så, kvar. Nett no er saka oppe til høyring i chilenske domstolar, og utfallet er uvisst. Liknande spørsmål har dukka opp i Serbia da det vert bestemt at Milosevic skal stillast for retten; antan heime eller borte, eller kanskje begge deler.

Rettsprosessane mot Pinochet og no også Milosevic peikar på ein anna viktig faktor: nemleg tid. Det har vist seg at det som ikkje alltid er politisk mogeleg å få til rett etter overgangen til demokrati, kan komma opp som eit tema langt inn i konsolideringsfasen. Grunnen er at den politiske maktbalansen endrar seg, folk sine sterke kjensler kjølnar litt av over tid, ein har utskiftingar innanfor statsapparat, dei militære og domstolane. Det som var ein umogeleg tanke ved fyrste demokratiske val, kan bli ein aktuell problemstilling ved det tredje valet. Difor er det òg slik at den informasjonen som kjem opp omkring grove menneskerettsbrot i undersøkingane til ein sanningskommisjon kanskje kan komma til nytte i seinare rettsprosessar når dommarar finn ut at dei kan annullera amnestilover eller fortolka lover og juridiske omgrep i nye retningar som opnar opp for straffeutmåling.

Diskusjonen om kva som best fører til forsoning – sanning eller straff eller begge deler – er lang og komplisert. Erfaringane er delte. Og svara kan endrast over tid. I tillegg til tidsperspektivet trur eg det er ein annan faktor som spelar ei sentral rolle, nemleg kva slags politiske aktørar som er med. I det store og det heile latar det til at forsoningsprosessar som er sett i gang etter pådriv frå interne nasjonale aktørar har større sjanse for å lukkast enn dei som er sett i sving av internasjonale organisasjonar. Svaret, trur eg, ligg i eigarskapet til prosessen. Ein kan ikkje tvinga folk til forsoning, sjølv om ein kan leggja forholda til rette. Internasjonal støtte kan vera viktig, men viljen til å driva fram ein dialog må komma innanfrå, dersom det skal ha varig effekt. Eit døme på dette er den ulike legitimiteten dei statleg oppretta sanningskommisjonane i Chile og Argentina fekk i forhold til den nesten hemmelege prosessen som eksisterte rundt ein liknande kommisjon i Uruguay. I Uruguay tok ein regional menneskerettsorganisasjon leiaransvaret medan den nye regjeringa held seg passiv. Resultatet var ein kommisjonsrapport med svært liten distribusjon og mediamerksemd. Menneskerettsorganisasjonane var desillusjonerte. Og eit lite fleirtal av folket stemde mot rettsprosessar i eit referendum.

Ein annan ting erfaringa mi frå Sør-Amerika har lært meg er at for å skapa langvarig forsoning, lyt ein ta i bruk mange andre mekanismar enn sanningskommisjonar og rettsoppgjær. Opplysning og utdanning er kanskje dei to viktigaste. Folk må få vita kva som har skjedd. Det må diskuteras ope og fritt, utan frykt for represaliar. Det må inn i den offentlege debatten, inn i historiebooker i skulen, inn i utdanningsprogram. I Chile, til dømes, har ein oppretta menneskerettskunnskap som eige studie på fleire av universiteta. Dessutan har ein lovfesta at politistyrken må gjennomgå kurs og opplæring i menneskerett. Vidare får dommarar opplæring i internasjonale menneskerettskonvensjonar – som ofte har vore underteikna, men som aldri har vore i aktiv bruk i rettsapparatet. Hovudpoenget er å utdanna dei som høyrer til i dei delene av statsapparata som stod for tidlegare overgrep, for at det skal minska sjansen for ugjerningane skjer igjen i framtida. Det er også viktig å utdanna dei sektorane av ei samfunn som støtta overgrepa, om dei ikkje tok direkte del i det sjølve. Slik at dei ikkje kan seia at dei ikkje visste. At det ikkje var slik. At dei ikkje har ansvar.

For å summera, så finst det ingen enkle svar eller fasit på korleis ein skapar forsoning. Men nokre sentrale stikkord er å setja i gang tiltak som skaper fred, dialog, tilgjeving. Det tek ofte lang tid; gjerne generasjonar. Debatten om holocaust er stadig aktuell i dag, nesten seksti år seinare. Folke-mordet mot armenarane er heller ikkje gløymd. Det vil heller ikkje folkemordet i Rwanda eller det tidlegare Jugoslavia bli. Det er viktig å vita, det er viktig å skapa eit kollektivt minne. Men forsoninga skjer fyrst når bitterheita er vekke, at ein kan leva saman att, utan frykt og utan hat. For å oppnå det, trur eg ein må skapa ein fruktbar dialog. Dersom motstridande partar kan møtast og prøva å forstå kvarandre, trur eg eit viktig steg i forsoningsprosessen er tatt.

Eg vil slutta med eit konkret og positivt døme frå Chile: Der vart det nedsett eit såkalla *Mesa de diálogo*, eller ein rundebordskonferanse, like etter at Pinochet vart arrestert i London i 1998. Initiativet kom frå den tidlegare forsvarsministeren. Han inviterte representantar frå dei fire militære greinene, menneskerettsaktivistar, menneskerettsadvokatar, representantar frå politiske parti, og høgprofilfolk frå kulturlivet. I alt rundt tjue personar

sette seg ned for å diskutera menneskerettsproblematikken.

Diskusjonen og forhandlingane pågjekk i månadsvis. Dokumentet som vart gjort offentleg i fjor sommar var eit gjennombrøt på to viktige punkt: dei militære innrømde for fyrste gong at dei var skuldige i menneskeretsbrot under Pinochet-regimet og dei lovde å leggja fram informasjon for domstolane som kan vera med å lokalisera nokre av dei rundt 3000 personane som "forsvant" på 1970-talet. Men det viktigaste var kanskje at Pamela Pereira (ein sentral menneskerettsforkjempar som har far sin blandt dei "forvunne") rette ut handa til representanten for hæren då dokumentet vart under-teikna av alle partar. For mange chilendar var dette historiske handtrykket eit meir synleg uttrykk for forsoning enn all verdens ord. Og ingen, vil eg våga å påstå, hadde trudd at dette hadde vore mogeleg berre kort tid før det faktisk skjedde.

Konklusjonen må vera at gjennom å vita og gjennom å forstå motparten kan ein tilgje. Tillit må byggast opp, både til enkeltindivid – naboen – til folkegrupper, og til statsinstitusjonane. Fyrst då kan grunnlaget vera lagt for forsoning og eit fungerande demokrati.

Om boken "Den vanskelige forsoningen"

av Enver Djuliman, redaktør

Boken "Den vanskelige forsoningen", som er skrevet på serbisk, bosnisk og kroatisk, er et samarbeid mellom Den norske Helsingforskomité og Kirkens Nødhjelp. Den er produsert i et opplag på 2600 eksemplarer og distribuert i Kroatia, Bosnia og Hercegovina, Serbia og Montenegro våren 2001. Boken inneholder 14 artikler av forfattere fra blant annet Norge, USA, Sør-Afrika, Israel, Palestina.

På vegne av Den norske Helsingforskomité, vil jeg benytte anledningen til å takke Kirkens Nødhjelp og Institusjon Fritt Ord for støtte til å utgi boken. En spesiell takk rettes til Bård Anders Andreassen som stilte tekster til disposisjon fra sin bok "Forsoning eller rettferdighet" og som også ga mange nyttige råd underveis. Også Dzevad Tasic, redaktør i avisen "Bosnisk Post", må takkes for det vanskelige ombrekkingsarbeidet.

Innhold

Del I – Folkerettslige grunnlag – Erfaring fra forsoningsarbeid

Elin Skaar og Bård-Anders Andreassen: Oppgjør med alvorlige menneskerettighetsovergrep ved overgang til demokrati

Asbjørn Eide: FNs arbeid med å forhindre "straffeimmunitet" ved alvorlige menneskerettighetsovergrep

Morten Bergsmo: Folkerettslig belysning av "etnisk rensning" i det tidligere Jugoslavia

Gunnar M. Karlsen: Tribunal for krigsforbrytelser i det tidligere Jugoslavia i Haag og arbeid med etablering av Den internasjonale straffedomstol

David Gairdner: Sannhet og regimeendring: Sannhetskommisjoners rolle i overgang fra autoritært til demokratisk styre

Jan Petter Holtedahl og Elling N. Tjønneland: Sør-Afrika: Sanning, forsoning, rettferd?

Del II - Forsoning i praksis

Atle Sommerfeldt: Ingen snarvei til forsoning

Gunnar Stålsett: Reconciliation - an Ecumenical Perspective

Inge Eidsvåg: Forsoningens muligheter

Charles Villa-Vicencio: Co-existence, impunity and reconciliation - reconciliation in a South African context

Jean Zaru: The Demands of Reconciliation - reconciliation in a Middle East context

Charles Harper: Reconciliation in a Latin American Context

Report of working group discussions by Anne Paludan. Reflections, findings, questions, recommendations by church-related agencies on their role in reconciliation processes in areas of conflict - Scandinavian seminar on reconciliation in practice, Oslo, 1997.

Enver Djuliman: Den vanskelige forsoningen

